čeština doma a ve světě

ROČNÍK XIII

ÚSTAV
ČESKÉHO
JAZYKA
A TEORIE
KOMUNIKACE
FILOZOFICKÉ
FAKULTY
UNIVERZITY
KARLOVY

Vydává dvakrát ročně jako dvojčíslo
Filozofická fakulta UK v Praze
v nákladu 400 výtisků

Redakční rada:
Jaroslav Bartošek, František Fröhlich,
Milan Jelínek, Zdena Palková, Vladimír Smetáček,
Dušan Šlosar, Ivan Vyskočil

Redigují členové Ústavu českého jazyka a teorie komunikace FF UK
ROBERT ADAM (výkonný redaktor), Ivana Bozděchová, Alena Fidlerová, Eva Hošnová,
Andrea Hudáková, Karel Kučera, Alena Macurová, Petr Mareš, Eva Lehečková,
Iva Nebeská, Lenka Okrouhlíková, Jiří Rejzek, Lucie Saicová Římalová, Karel Šebesta,
Jasňa Šlédrová, OLDŘICH ULIČNÝ (vedoucí redaktor), Irena Vaňková, Šárka Zikánová

Redaktor čísla MARTIN PROŠEK

Grafické zpracování Peter Balhar

Adresa redakce:
ÚČJTK FF UK, nám. J. Palacha 2, 116 38 Praha 1
Telefon: 221 619 210

ISSN 1210-9339

Cena výtisku je 60 Kč + 5% DPH

Objednávky vyřizuje ediční oddělení FF UK,
nám. J. Palacha 2, 116 38 Praha 1,
tel. 221 619 298

Podávání novinových zásilek povolila
Česká pošta, s. p., odštěpný závod Praha,
čj. nov. 5423/95 ze dne 26. 9. 1995

Téma čísla: Názory na jazyk

Milí čtenáři,

zkuste se namátkou zeptat několika přátel nebo třeba náhodných kolemjdoucích, jaký je jejich názor na jazyk. Položíte-li otázku takto široce, patrně vás překvapí různorodost témat, o nichž se dotázaní rozhovoří, a šíře záběru, v němž se o tématu pojednává. Ve stejné roli se ocitnete i coby redaktor časopisu, který má za úkol sestavit tematicky jednotné číslo právě o názorech na jazyk. Při přemýšlení, co vlastně onen shromážděný, rozdílně pojatý materiál spojuje, vystupují do popředí dva hlavní rysy názorů na jazyk. Jednak je to způsob, jakým jazyk působí na naše estetické a citové vnímání, jednak určité zatížení projevující se u těch, kteří se jazyku věnují profesionálně. V tomto čísle ČDS se v rámci daného tématu sešly názory, v nichž vždy převažuje jeden z těchto rysů. Najdete zde jak emotivně a hodnotově laděné příspěvky, tak texty, o nichž by se dalo s úspěchem tvrdit, že patří do vědečtěji pojatého periodika, tedy texty s převahou profesionálního zatížení. Přesto jsou však, domnívám se, všechny reprezentanty různě pojatých osobních pohnutek autorů. Liší se jen ve způsobu zpracování, v užití metodologických postupů či převaze intuice a cítění a v míře osobní zainteresovanosti autora. Přínos tohoto čísla spatřuji hlavně v konfrontaci možností, jak se o jazyce vyjadřovat.

mp

Co je forenzní lingvistika II

Metodologické aspekty identifikace autora psaného jazykového projevu v kriminalistice

Jestliže se setkáte s textem neznámého či sporného původu, patrně jedna z prvních věcí, která vás bude zajímat, je totožnost osoby, která text vyhotovila. Za příznivých okolností lze autorství prokázat s pomocí znalce z oboru

kriminalistika (jazyková expertiza) – lingvisty specializujícího se na zkoumání těchto specifických textů.

Základní metodou je **všestranný jazykový a stylový rozbor** (kvalitativní), tj. analýza textu z hlediska jednotlivých jazykových rovin (morfologické, syntaktické, stylistické, pravopisné). Ke zpracování zjištěných znaků lze v případě delších textů využít i některé metody kvantitativní (především statistické). Cílem zkoumání není komplexní rozbor všech jazykových vlastností, ale poznání takových charakteristických rysů, které jsou typické pro jazykové chování určitých skupin lidí nebo jednoho autora.

Je nutno zdůraznit, že přístup je odlišný od pedagogických metod, opírajících své hodnocení textu o jazykovou normu kodifikovanou v učebnicích, slovnících a příručkách. Tato kritéria je samozřejmě také nutno vnímat, ale na rozdíl od školské či redakční praxe má pro nás dodržování či porušování spisovné normy význam potud, pokud je součástí charakteristického způsobu vyjadřování autora. Použití obecně českého nebo nářečního prostředku tedy neznamená jen „chybu", ale individuálně více či méně hodnotnou vlastnost vyjadřování.

Při zkoumání textů je základním postupem **komparace** ve dvojím smyslu:

a) Základem, ke kterému se použité jazykové prostředky vztahují, jsou samozřejmě normy (spisovného jazyka, funkčního stylu, průměrná frekvence; existují však i „normy" při psaní určitého slohového útvaru, v našem případě např. určitého druhu anonymního dopisu). Zjištění příznakovosti vyjadřování pak nachází uplatnění při určování tzv. skupinové příslušnosti autora – jeho věku, povolání, nářeční příslušnosti, případně vlivu jiného jazyka (viz dále – profilování).

b) Jiné specifikum má porovnávání dvou a více textů mezi sebou s cílem určit, zda jejich autor je totožný. Tento postup nachází uplatnění u individuální identifikace autora.

Při zavádění znaleckého oboru jazyková expertiza bylo nutno zodpovědět tyto **stěžejní otázky**:

1. Poskytuje vyjadřovací materiál (v tomto případě jazykový systém) dostatek možností pro uplatnění individuálního přístupu k vyjadřovaným skutečnostem?

2. Existují ve vyjadřování jednotlivců takové rozdíly, které se mohou stát objektivním základem pro identifikaci? Jestliže ano, které faktory podmiňují, podporují nebo omezují výskyt individuálních zvláštností?

Ad 1: Výběrové možnosti

Základním materiálem pro analýzu je **národní jazyk** – složitý útvar se značným vnitřním členěním z hlediska spisovnosti, frekvence, dobového výskytu a expresivity. Strukturou a bohatstvím svých prostředků dává jazyk možnost vyjádřit se o téže skutečnosti různým způsobem podle objektivních okolností i podle individuálních schopností, záměrů a předpokladů každého uživatele. Proces vzniku jazykového projevu se chápe jako proces konkrétního užití jazykových prostředků k vyjádření určitých obsahů (myšlenkových, volních, citových). Myslím, že na tomto místě by bylo zbytečné připomínat stylové dělení jednotlivých prostředků.

Ke zkoumání se předkládají texty velmi rozmanité z hlediska stylového útvaru, tematiky i jazykové úrovně. Jejich autory jsou i osoby jazykově neškolené, které normu neovládají, nebo lidé sice vzdělaní, kteří však při psaní anonymních dopisů spisovnou normu nedodržují z různých důvodů (z pohodlnosti, aby zakryli svou identitu, případně aby záměrně posílili urážlivý účinek sdělení).

Ryze spisovný projev je při jazykové expertize tedy spíše raritou (pokud by byla spisovná norma zcela zachována, zvyšují se nároky na rozsah textu, aby byl zpracovatelný). Ani spisovná norma však není jednotná a strnulá, má jistou variabilitu a prostředky jsou bohatě rozvrstveny.

Národní jazyk v celé své šíři umožňuje výběr jazykových prostředků všude tam, kde k vyjádření jisté skutečnosti existují alespoň dvě možnosti. V tomto smyslu je **výběr podmíněn existencí synonymních prostředků (včetně variant, dublet, syntaktických konkurencí)**. Možnosti výběru existují ve všech jazykových rovinách, ale jejich rozsah je různý.

Lexikální rovina obsahuje nejvíce synonymních prostředků buď zcela rovnocenných, nebo daleko častěji s různým stylovým příznakem, ale při hodnocení individuálnosti užité slovní zásoby musíme rozlišovat, zda je výběr lexika záměrný (plnovýznamová slova), nebo méně vědomý či nevědomý (slova gramatická). Důležité jsou proto především prostředky, které nejsou tolik spjaty s tematikou (spojovací výrazy, zájmena). Z praxe vyplynulo, že v této souvislosti jsou velmi důležitým slovním druhem **příslovce**, jejichž výběr ze synonymních řad je velmi individuální (např. volba mezi zdůrazňujícími slovy *zejména/ především/hlavně/obzvláště/zvláště/zvlášť*).

Značné možnosti individuálního přístupu poskytuje **větná stavba** – délka vět a stupeň rozvitosti, slovosled, modalita, podíl pasívního a aktivního

vyjadřování, ale zejména vztahy vyjadřované mezi jednotlivými větami a souvětími (včetně nadvětné syntaxe). Jako ilustrace může posloužit podmínkový vztah. Souvětí *Jestliže je pěkné počasí, půjdu ven* lze vyjádřit za použití jiných spojek (*pokud/když/jestli/-li...*), lze změnit pořadí vět nebo stejnou základní myšlenku vyjádřit větným členem (*Za pěkného počasí...*), případně ještě jinak (*Půjdu se koupat za předpokladu, že...*). Stylová charakteristika se proměňuje na ose knižnost až hovorovost, ale základní myšlenka zůstává stejná. Syntaktické prostředky jsou při identifikaci velmi hodnotné, protože jsou značně zautomatizované a zároveň unikají pozornosti.

V **hláskosloví** lze pro názornost uvést rovnocenné varianty *alespoň – aspoň*, stylově rozlišené *také – taky* aj., v **tvarosloví** rovnocenné *hlediscích – hlediskách* či oblastně rozlišené *hledisek – hledisk*. K tomu je nutno ve všech výše zmíněných rovinách počítat s existencí prostředků oblastních, obecně českých a nářečních vedle neutrálních spisovných.

V **pravopisu** jsou možnosti výběru dány vzděláním pisatele; v normě není variabilita příliš častá.

Opomenout nelze další hlediska, která umožňují volbu – kompozice, grafické uspořádání a další písařské zvyklosti vyhotovení textu (způsob psaní dat, finančních částek, zkratek aj.), v souhrnu často velmi individuální.

Ad 2: Individuálnost vyjadřování

Jazykový systém je v úplnosti uložen v jazykovém povědomí celé národní pospolitosti. V povědomí jednoho člověka je uložena jen jeho část (slovní zásoba i gramatický systém). Aktivní používání jazykových prostředků je daleko menší než pasívní znalost. Rozsah a kvalita jazykových dovedností závisí na sociálním zařazení jednotlivce, profesi, vzdělání a věcných znalostech, psychických vlastnostech, dále na schopnosti zapsat si do paměti co největší kvantum jazykových prostředků a také na tom, jak často píše a co píše, tzn. zda se písemné vyjadřování do potřebné míry zautomatizovalo. Není sporu o tom, že stejně jako existují mezi lidmi rozdíly fyzické a psychické povahy, existují i rozdíly v jejich verbálním chování (stejně jako v jiných jejich projevech – písmu, způsobu zpěvu, malování).

Za osobitý způsob vyjadřování považujeme jakékoliv užití jazykových prostředků jednak v mezích normy, jednak odchylně od normy spisovného jazyka. Je nutné zdůraznit, že individuální vlastnosti se v jazykových projevech nevyskytují jako jednotlivosti, ale v celém komplexu, ve všech jazykových rovinách a stylových vlastnostech. Nakolik se však určité rysy osobitého

vyjadřování jednotlivce v jeho jazykovém projevu uplatní, je dáno působením celé řady faktorů (objektivních i subjektivních).

Identifikace autora je založena na porovnávání textů mezi sebou. Základním pojmem je přitom tzv. **jazykový znak** (zde však v jiném pojetí než v obecné lingvistice). Lze jej charakterizovat jako takový prostředek (jazykovou vlastnost), vedle něhož je možnost výběru jiného souznačného prostředku (např. tvaroslovná koncovka *říkám* není znak, protože neexistuje jiná možnost, ale výběr ze tří variant *češu/češi/česám* je znak). Nelze přitom sestavit pevný seznam hledisek, který by se využíval u každého případu, ani není možné stanovit počet potřebných shodných či rozdílných znaků, které by dovolily dospět ke kategorickému závěru – pozitivnímu či negativnímu. Každý případ je totiž jedinečný.

Jedním z **axiómů teorie identifikace** je poučka, že neexistují **absolutně specifické znaky**, tj. takové, které by příslušely pouze jednomu objektu a byly by schopny ho individualizovat. Pro tak složitý jev jako řeč to platí v plné míře. Proto nestačí shoda několika, byť velmi nápadných jevů, ale je třeba vyčlenit takový komplex shodných znaků – za současné absence podstatných rozdílných znaků – který by byl schopný odlišit jazykový projev jedné osoby od druhé. Je třeba stavět na vlastnostech, které jsou zautomatizované, relativně stabilní, ale málo vědomé či vůbec nevědomé. Velmi hodnotné proto bývají znaky syntaktické a kompoziční a také různé písařské zvyklosti. Naproti tomu prostředky lexikální a pravopisné nemusejí být vždy spolehlivým ukazatelem individuálnosti, protože jsou více náchylné jak k napodobování, tak k úmyslnému měnění.

Jednotlivé znaky se vyhodnocují jako **shodné (systémově podobné), rozdílné či rozporné**. Shodné a rozdílné znaky vedou k závěru o totožnosti či rozdílnosti autorů. Jako rozporné znaky se označují takové, které přesahují možnou vnitřní variabilitu vyjadřování jedince. Např. zjištění rozporných znaků v jednom textu (např. primitivní pravopisné chyby, ale propracovaná syntax) vede ke konstatování, že autor a pisatel jsou dvě různé osoby, nebo že autor úmyslně snižoval jazykovou úroveň.

Při srovnání textů se používají zcela exaktní metody, spočívající v registraci objektivně se vyskytujících individuálních znaků, jejichž rozpoznání je závislé na praxi posuzovatele. Podle množství a hodnoty nalezených shodných a systémových znaků nebo na druhé straně znaků rozdílných či rozporných je pak v ideálním případě stanoven kategorický (jednoznačný) závěr o totožnosti autora, nebo závěr pouze v rovině pravděpodobnosti (tři stupně). Postup při stanovení jednotlivých stupňů přesnosti závěrů je zcela analogický situaci

v příbuzných oborech, např. v expertize ručního písma. I pro forenzní lingvistiku tedy stejně jako pro ostatní znalecké specializace platí, že existují i případy, kdy znalec nedospěje k uspokojivému výsledku, nemůže otázku totožnosti autora (pisatele aj.) zodpovědět. Takovýto nerozhodný závěr nesnižuje schopnosti znalce, ale odráží kvantitu a kvalitu nalezených znaků.

Přesnost závěrů provedené komparace závisí na souhře příznivých podmínek – na vlastnostech sporného i srovnávacího materiálu.

U **sporného materiálu** (tj. textu, jehož autora je třeba zjistit) je v první řadě třeba stanovit stupeň jeho způsobilosti ke zkoumání. Výskyt dostatečného počtu znaků využitelných ke komparaci je totiž podmíněn především souvislostí textu (vyjádření větnou formou), jeho rozsahem a spontánností stylizace (otázka slohového útvaru, míra předchozí přípravy). Jako nezpracovatelné je nutno označit texty velmi krátké a nesamostatně stylizované (poznámky z přednášek, výpisy z literatury).

Další podmínkou je kvalita zajištěného **srovnávacího materiálu** – jeho větší rozsah a stylová adekvátnost. Jestliže je spornou písemností anonymní dopis „soukromého" charakteru, jako srovnávací písemnosti je nutno zajistit rovněž odpovídající soukromé texty (osobní dopisy, poznámky, deníkové zápisy); u anonymních dopisů adresovaných instituci jsou vhodným srovnávacím materiálem texty veřejného určení (žádosti, stížnosti, obchodní korespondence). Základním srovnávacím materiálem jsou tzv. jazykové ukázky, tj. texty, které daná osoba stylizovala, aniž věděla, že budou použity k analýze. Pouze v některých případech se přistupuje k vyhotovení jazykových zkoušek, kdy je prověřovaná osoba vyzvána k napsání určitého textu.

Součástí zajištěného srovnávacího materiálu je i poskytnutí základních informací o osobě autora, protože hodnocení jazykových znaků se může proměňovat v závislosti na řadě osobních údajů.

V závěru této části lze tedy shrnout, že vnitřní diferenciace jazykového systému a jeho výběrové možnosti jsou dostatečným předpokladem pro uplatnění objektivně existujících individuálních zvláštností ve vyjadřování, které se v jazykovém projevu člověka projevují působením objektivních a subjektivních faktorů v takových kombinacích, jež jsou příznačné jen pro určitou osobu. Individuální identifikace autora psaného projevu je záležitost složitá, ale realizovatelná.

Václava Musilová

Jak mluvíme my bohemisté

Pro tuto poznámku jsem použila vzorku devíti studentů českého jazyka a literatury, kteří v letním semestru 2004 navštěvovali na FF UK seminář Kultura řeči pro jednooborové studenty ČJL (organizuje Fonetický ústav). Materiál mi poskytla vedoucí tohoto semináře Mgr. Jana Janoušková. Jde o spontánní projevy (1–2minutové) na předem neznámé téma (studenti si mohli vybrat z 5 témat). Věk a nářeční původ mluvčích je zachycen v tabulce:

Mluvčí	Rok narození	Místo narození	Otec	Matka	Typ střed. školy	Místo střední školy	Žije, vliv
1	1977	Ostrava	Ostrava	Kyjev, Slovensko		Ostrava	Ostrava
2	1980	Praha	Praha	Praha	G	Praha	Vršovice
3	1983	Bohumín	Slovák	Karviná	G	Příbor	
4	1978	Tábor	Praha	Sezimovo Ústí		Soběslav	
5	1982	Praha	Čáslav	Ústí n. L.	G	Praha	
6	1978	Praha	Praha	Praha	G	Praha	
7	1982	Pardubice	Pardubice	Pardubice	G	Pardubice	
8	1981	Ostrava	Ostrava	Ostrava	OA	Ostrava	
9	1980	Praha	Praha	Praha	G	Praha	

Ze známých rysů běžně mluvených projevů stojí za zmínku ty, které se jakkoliv mísí nebo vzájemně ovlivňují.

Většina projevů má mnoho znaků spontánnosti. Jedná se o anakoluty, apoziopeze, kontaminace, dodatečně připojené věty, neobvyklý slovosled, množství výplňkových výrazů, hezitace, pauzy a protahování koncových vokálů. Pro ilustraci uvádím několik odchylek od pravidelné větné stavby – anakolutů: *Asi všichni znají takové ty omleté fráze o {P} zadehtovaných plicích a rakovině a já nevím čím vším ještě...*, a kontaminací: *...mě to upomíná na jednu scénu...* (upomínat o + přivádět na + připomínat něco), *...že by bylo docela dobrej nápad...* (že by bylo dobré + dobrý nápad), *Čekala jsem nádherné trička, mikiny...* (Čekala jsem nádherné věci + výčet). V posledním případě může jít i o morfologicky podmíněnou změnu.

Nejvíce odchylek od spisovného úzu najdeme v oblasti ortoepie. Nejnápadnější jsou příklady vypovídající o celkové hypoartikulaci (velmi náznakové výslovnosti) mluvčích, která mnohdy způsobí, že mluvený projev, ač je zcela spisovný morfologicky, působí dojmem nekultivovanosti, až nespisovnosti: například kvůli otevřenosti vokálů, jejich redukci, nazalizaci, zjednodušování souhláskových shluků, nedotaženosti souhlásek, vynechávání intervokalických sonor a sonorizace neznělých: [__ko'] = jako, [__k↔(v)a:t↔] = taková ta, [z_la:šť_isťi'] = zvlášť jisti, [_ňe)_a) ři:c_] = měla říct, [xťe(_ vix] = chtěl bych, [potř8ebu_u ňe_ak], [daki(s↔] = taky si.

Časté jsou regresivní asimilace před jedinečnými souhláskami, tzv. „moravské asimilace" (u mluvčích pocházejících z Moravy a Slezska) ['vu:beZje], [mluvi*d* jako], [toli*g* re:toriki], [vu:be*Z* nemluvit], [vu:be*Z* nel*í*bilo].

Dále najdeme zjednodušování souhláskových shluků dvojího typu. První typ je zjednodušování obecně české u některých pražských mluvčích: [říc_], [vlas_nos_], [jes_li], [vlas_ňe], odpadání -l v příčestí činném. Druhý typ zjednodušování je způsoben nedbalou, rychlou výslovností ([p_↔(č_že] = protože), která se objevuje bez ohledu na nářeční původ.

Velice časté jsou také změny kvality a kvantity vokálů, zvl. otevřenost a delabializace zadních vokálů [b*i* 'a], [sce:n*u*'], [pli'nule'], [maso'] u pražských mluvčích, užší výslovnost (zejména vokálů přední řady) [vel*i3*ce, poraď*i3*t] u moravských mluvčích a nazalizace [rakov*i)ňe)*':]. V rychlejších projevech jsou typické četné redukce vokálů ([pr↔š] = proč), časté je také protahování vokálů zejm. na konci promluvových úseků.

Výjimečný je projev mluvčího č. 2, v němž jsem odchylku od ortoepické kodifikace našla jen jednu, a to realizaci číslovky [sed*n*desa:t]. Jinak je jeho výslovnost v zásadě plná (explicitní, pečlivá) i v obvykle neortoepicky zjednodušených skupinách [šestna:ct], [bich chťel].

Zajímavým „přechodovým" typem v oblasti ortoepie je jedna mluvčí z Moravy, na kterou zjevně působí pražské prostředí. Zůstal jí moravský nářeční zvyk vyslovovat skupinu [mňe] jako [*mje*], ale „moravské asimilace" u ní téměř vymizely [naštva*t* ňejake:ho], hyperkorektně [o*t* liďi:]. Zato se přidaly otevřené vokály a zjednodušování souhláskových skupin [ři:c_].

Určité přechodné pásmo tvoří projevy, které se od spisovného úzu liší pouze v krácení, a to v krácení většiny délek u ostravské mluvčí (*drahe*) a krácení tematické přípony v 1. os. sg. sloves 4. třídy (*zamyslim*, *myslim*) u pražské mluvčí.

Nespisovnost ostatních projevů (dva mluvčí z Čech, ne z Prahy) je obecně českého původu. Specifický je projev mluvčího č. 4, který ztvárnil nespisovně zhruba jednu třetinu projevu. Výpovědní hodnotu mají zejména ty jevy, které mluvčí zjevně pokládá za spisovné. Spisovnou formu užil ve většině případů: *...všechna ta další témata, která jsem měl k dispozici*; *má být*. Naopak v jeho projevu zůstalo obecně české krácení tematické přípony v 1. os. sg. u sloves 4. třídy: *myslim*. Toto krácení najdeme i u druhého mluvčího (*chodim*, *vidim*, *myslim*, *nekouřim*), zde navíc i v 7. pádě sg. zájmena *to* (*_sou tim načpělí*).

Tito mluvčí nezachovávají normu obecné češtiny a užívají protetické [v] i v neexpresivním kontextu. Tak mluvčí č. 7 užívá protetické [v] téměř soustavně (*vodpoledne*, *vobčas*, *vostatní* × *_o takové látce*), mluvčí č. 4 je užívá pouze před předložkou *o* (*vo letošní módě*, *vo psech*, *vo tom mluvil* × *_opravdu*), ale opět ne vždy (*vo letošní módě* × *_o módě nevim*). Potvrzuje se tak tendence k ubývání tohoto jevu.

Lucie Kočková-Amortová

NÁZORY VEŘEJNOSTI OČIMA JAZYKOVÉ PORADNY

O názorech na variantnost v jazyce

(zhodnocení ankety Český jazyk v praxi)

V listopadu 2004 proběhla anketa s názvem „Český jazyk v praxi", kterou Ústav pro jazyk český zadal u agentury Amasia. Tento článek je stručným zhodnocením odpovědí na několik vybraných otázek[1], které v ní byly položeny. Na anketní otázky odpovědělo 1 058 respondentů. Na základě jejich zařazení do sociodemografických kategorií agentura uvedla, že více než polovina respondentů byla ve věku od 30 do 59 let; čtvrtina dotázaných měla středoškolské vzdělání s maturitou a desetina vzdělání vysokoškolské.

Otázky (v rozšířené podobě, s možností vlastního komentáře) jsou uveřejněny i na internetové stránce jazykové poradny ÚJČ[2], a v tomto článku jsou proto zohledněny i odpovědi, které respondenti průběžně zasílají e-mailem na internetovou adresu jazykové poradny. Do konce září 2005 zaslalo svou odpověď 44 pisatelů.

Jedna z anketních otázek se týkala toho, jak laická (nelingvistická) veřejnost vnímá fakt, že u některých substantiv se užívá v jednom pádě více možných koncovek, že některá substantiva mají dvojí možné skloňování pro celé paradigma nebo že u některých sloves jsou dubletní koncovky pro některé osoby. Šlo o varianty, které uvádějí přímo Pravidla českého pravopisu, slovníky a mluvnice (viz literatura), nebo o ty, které sice nejsou kodifikovány, ale vyskytují se v běžném úzu[3]. Jako příklady byla uvedena slovesa *sázet* (*oni sází* i *sázejí*) a *děkovat* (*já děkuju* i *děkuji*) a substantiva *popel* (2. p. *popele*, *popelu* i *popela*), *hrad* (6. p. *hradě* i *hradu*), *konzola* a *konzole*, *brambora* a *brambor*, *řádek* a *řádka*, *hranolek* a *hranolka*.

Respondenti mohli zvolit ze dvou odpovědí: (1) „Jde o nedůslednost, kterou je třeba odstranit: měl by být stanoven jen jeden možný tvar"; (2) „Je to v pořádku, jde o záležitost vývoje jazyka, případně o možnost volby". Respondenti internetové ankety měli navíc možnost třetí: pokud by si nevybrali z nabízených možností, mohli uvést jinou odpověď a připojit k ní komentář.

První variantu odpovědi si vybralo 28 % odpovídajících. Výrazná většina (78 %, tedy téměř tři čtvrtiny) naopak zvolila druhou odpověď, tedy že možnost volby mezi několika koncovkami je v pořádku. Tato odpověď vybízí k závěru, že v obecné rovině jsou si lidé vědomi toho, že jazyk se přirozeně vyvíjí, a chápou, že logickým důsledkem je i variantnost v jazyce, v tomto případě variantnost pádových koncovek u substantiv a osobních koncovek u sloves. Tento výsledek potvrzují i odpovědi tazatelů jazykové poradny.

V internetové anketě je navíc přidána i druhá obecně formulovaná otázka, totiž jak vnímají respondenti slova, která v různých významech mohou být životná nebo neživotná, případně kolísají (zejména v počítačové komunikaci). Např. *agent* (agenty = programy; agenti = lidé); *červ* (červy = programy; červi = živočichové); *průvodce* (průvodci = lidé; průvodce = knihy); *činitel* (činitelé = lidé; činitele = faktory).

Na výběr byly dvě varianty (a navíc opět jedna doplňující, umožňující jiný názor či komentář, který se liší od nabídnutých odpovědí): (a) „Jde o jazykovou změnu, která nutně následuje změnu věcnou – vznik nové skutečnosti je nutné nově pojmenovat, třeba i již existujícím slovem, ale se změnou jeho životnosti"; (b) „Je to zbytečná změna. Stačí původní slovo, anebo naopak je namístě úplně nové pojmenování". Procentuálně odpovídá výsledek předchozí otázce: 79 % odpovídajících zvolilo odpověď (a), 16 % zvolilo odpověď (b) a 5 % se nepřiklonilo ani k jedné nabízené odpovědi, ale uvedlo vlastní komentář. I z této otázky lze vyvodit, že na obecné úrovni se lidé přiklánějí k přijetí variant.

Komentář, který byl umožněn u e-mailových odpovědí, je v případě obou otázek důležitý proto, že osvětluje důvody odpovídajících, proč zvolili danou odpověď, eventuálně proč se nepřiklonili ani k jedné nabízené variantě. Hlubší analýza těchto důvodů by vyžadovala větší počet respondentů, než prozatím poskytuje internetová anketa jazykové poradny, proto se zde prozatím omezíme na uvedení jen některých z nich (třebaže i jazyk těchto komentářů by si jistě zasloužil samostatný rozbor):

Záleží na tom, o jaké slovo se jedná. Tam, kde jsou dvojí koncovky kodifikovány, je to v pořádku a je to zajímavým svědectvím vývoje jazyka. Tam, kde se druhá nebo další koncovka užívá hovorově, přičemž nově vzniklá koncovka je produktem „lenosti" mluvčího zamýšlet se nad češtinou a užívat koncovky správné, to hodnotím velice negativně.

Ve většině (nejen uvedených) případů zastávám názor, že není vhodné striktně vyžadovat mužský či ženský rod (tam bych volila i odpověď b) (pisatelka má

patrně na mysli dvojice typu *brambor/brambora*, *řádek/řádka* apod. – pozn. autorky), *protože s mnoha tvary se setkávám v literatuře a nemohu říci, že by některý z nich byl výrazně častější. V některých případech se mi však použití „alternativního" tvaru jeví již jako sklon k nespisovnému výrazu nebo neznalosti češtiny (např. „do pátka", „děkuju", „hranolka"...) ...*

Domnívám se, že takové tvarové kolísání jazyku vůbec neškodí, ale naopak svědčí o jeho košatosti. Je pravda, že některé tvary jsou modernější, jiné začínají mít příchuť archaismu, ale nevidím důvod, proč by neměly mít oba tvary nárok na existenci (...). Opět mi tato dvojživotnost nevadí, zejména v případech, kdy se každý z tvarů používá v jiném významu (pro jiný denotát) – mimochodem, ani to roztomilé archaisující křížení životnosti (činitelé a jmenovatelé byli vykráceni) mi nevadí.

Slova s více možnými koncovkami mi nevadí. V některých situacích je možné použít třeba některý z možných tvarů pro zdůraznění či pro přitažení pozornosti čtenáře či posluchače.

U anketních otázek byly sice uvedeny ilustrační příklady, ale přesto lze říci, že obě byly formulovány obecně. Proto je důležité odpovědi respondentů konfrontovat s reakcemi na konkrétní případy. K tomu nám poslouží následující anketní otázka, ve které se odpovídající měli vyjádřit k různým tvarům osmi vybraných slov – měli určit, které tvary považují za spisovné a které nikoli. Měli možnost buď vybrat jeden z nabízených tvarů, nebo za spisovné označit všechny (v sedmi případech měli na vybranou ze dvou tvarů, v jednom případě ze tří). Jednalo se o slova *dva* (*dvěma – dvěmi*), *oba* (*oběma – oběmi*), *demonstrant* (*demonstranti – demonstranté*), *datum* (*data – datumy*), *Centrum* (= jméno obchodního domu; *v Centru – v Centrumu*), *Jupiter* (*měsíc Jupiteru – měsíc Jupitera*), *album* (*alba – albumy*) a kondicionálový tvar pro 2. osobu množného čísla (*aby jste – abyste – abyjste*). V internetové anketě jazykové poradny jsou přidána ještě další slova: např. *kněz* (2. p. pl. *kněží – knězů*), *karta* (2. p. pl. *karet – karť*), *Nero* (*o Nerovi – o Neronovi*). Někteří odpovídající se navíc ve svém komentáři vyjádřili i ke slovům uvedeným jako příklady u obecné otázky o variantách.

Výsledky ankety zobrazuje následující tabulka. Číselné údaje označují, kolik procent respondentů považuje daný tvar za spisovný. Sloupce jsou řazeny zleva sestupně podle počtu procent. V prvním sloupci jsou tvary statisticky nejpočetnější, ve druhém sloupci méně početné a ve třetím tvary s nejmenším počtem procent. Čtvrtý sloupec je vyhrazen pro procento respondentů, kteří považovali za spisovné všechny tvary.

aby jste – 52 %	abyste – 43 %	abyjste – 4 %	všechny tvary – 1 %
dvěma – 67 %	dvěmi – 30 %	x	oba tvary – 3 %
oběma – 75 %	oběmi – 23 %	x	oba tvary – 2 %
demonstranti – 76 %	demonstranté – 23 %	x	oba tvary – 1 %
data – 77 %	datumy – 22 %	x	oba tvary – 1 %
v Centru – 55 %	v Centrumu – 44 %	x	oba tvary – 1 %
měsíc Jupitera – 78 %	měsíc Jupiteru – 21 %	x	oba tvary – 1 %
alba – 76 %	albumy – 22 %	x	oba tvary – 1 %

Z tabulky je patrné, že respondenti v drtivé většině určili u uvedených slov jako spisovný pouze jeden z nabízených tvarů. A to nejen tam, kde se měli rozhodnout mezi tvarem jednoznačně kodifikovaným a nespisovným (*alba – albumy*; *demonstranti – demonstranté*; *dvěmi – dvěma*; *oběmi – oběma*; *abyste – aby jste – abyste*; *datumy – data*), ale i tam, kde mluvnice či slovníky připouštějí oba tvary (*měsíc Jupiteru – měsíc Jupitera*, *v Centrumu – v Centru*). Pouze mizivý počet respondentů považoval u některých slov obě (resp. všechny tři) varianty za spisovné (přičemž v tomto případě pro zhodnocení ankety nehraje roli, zda tyto tvary jsou skutečně kodifikované)[4].

Tento fakt poněkud relativizuje výsledek předchozí, obecně formulované otázky o variantách v jazyce. Dá se sice říci, že v obecné rovině jsou si lidé vědomi, že přirozený vývoj jazyka s sebou nese i důsledek v podobě jazykových variant a dublet, nicméně na základě provedeného průzkumu bychom měli toto tvrzení poněkud poopravit: Jazykoví uživatelé soudí, že jsou si tohoto faktu vědomi, respektive tvrdí, že jsou si ho vědomi. Konkrétní příklady však s tímto obecným tvrzením zcela nekorespondují. Tabulka jasně ukazuje, že v drtivé většině případů respondenti volí jako spisovný jen jeden tvar. Stejně tak zkušenosti jazykové poradny potvrzují, že v případech, kdy lze použít více variant, tazatelé chtějí slyšet jednu „správnou" možnost, nebo alespoň tu „vhodnější", „lepší", či dokonce „hezčí".

Většina odpovídajících v internetové anketě sama relativizuje svou odpověď o „správnosti" existence variant. V podstatě bychom mohli podobu těchto komentářů shrnout takto: „Jazyk se vyvíjí, varianty jsou v pořádku, ale..." a následuje výčet slov, u kterých by pisatel jinou variantu než tu svou v žádném případě nepřipustil:

Pravda, u některých slov mi to přijde už za hranicí přijatelnosti (hranolka, konzola, kart), ale jinak v principu je mi možnost vybírat z dublet příjemná.

V uvedených příkladech se moje názory trochu liší. V případě popelu... že by vzor hrad? V popelu, s popelem... ale přiznávám, že hovorově používám

„z popela". O hradu. Jednoznačně. Musí to znít tvrdě a neživotně... Karet už jen kvůli snazší výslovnosti... Dál brambory, protože jím brambory. To samo o sobě nic neříká, ale já brambory jím jako víceméně homogenní přílohu, nerozlišuji jednotlivé kusy. Dal bych si to bez bramborů... zní to divně.

Dokonce se vyskytly i případy, ve kterých pisatel na obecné rovině souhlasí s variantami, ale u všech uvedených příkladů preferuje pouze jednu možnost, čímž svou předchozí odpověď v podstatě vyvrací.

Názory respondentů na spisovnost tvarů konkrétních slov zde ponechávám stranou, domnívám se, že jejich zhodnocení (procentuální výsledky a možné důvody, které k němu vedou) vyžaduje samostatnou analýzu. Jen krátce bych se prozatím chtěla zmínit o tvarech *datumy – data* a *albumy – alba*. Celkem očekávatelný výsledek je, že naprostá většina respondentů považuje za spisovné tvary *data* a *alba*. Zajímavé však je, že i respondenti, kteří zvolili tvary mužského neživotného rodu (*datumy, albumy*) uvedli jako správnou pouze jednu možnost. Nestalo se to, co bychom nejspíš očekávali, tedy vedle základního způsobu skloňování pro tento typ podstatných jmen (podle vzoru „město" s odtrháváním „-um-") připustit jako možné i skloňování podle mužského vzoru „hrad" s mechanickým připojováním pádových koncovek za celé slovo. Odpovídající, kteří považují tvary *datumy* a *albumy* za správné, zvolili jako správnou pouze jednu z obou možností. Domnívám se, že právě tento případ dobře dokumentuje příklon běžných uživatelů jazyka k jednoznačným řešením, a tedy i rozpor mezi odpovědí na obecně formulovaný anketní dotaz a reakcí na konkrétní příklady v anketě.

Je otázka, jaký důvod může tento rozpor mít. Podle mého názoru se téměř zdá, jako by někteří z těch respondentů, kteří uvedli, že považují varianty za přirozené, předpokládali, že to je odpověď, která se od nich očekává jako správná. Tuto úvahu respondentů lze vyvodit z některých komentářů. Typickou ukázkou je následující komentář k jedné z odpovědí:

Podle mého názoru se odpovědi a) a b) nevylučují. Je to přirozený důsledek jazyka, ale mám v tom chaos. V podstatě je všechno možné a já se nemám oč opřít, když si nejsem jistý. Možnost volby v tomto případě situaci spíš ztěžuje, než ulehčuje.

Reakce tohoto autora je v podstatě totožná i v případě otázky na životné a neživotné varianty:

Opět něco mezi a) a b). Jazyk by zřejmě obohatilo kolísání životnosti v různých významech, ale v zájmu praktického používání jazyka bych se spokojil s jedním tvarem.

Potvrzuje se zde dlouhodobá zkušenost jazykové poradny, že jakkoli jsou si uživatelé jazyka na obecné rovině vědomi určitého kolísání a vývojových změn, při konkrétním výběru z více podob (v tomto případě morfologických tvarů) nevnímají dublety jako možnost zvolit variantu, která odpovídá jejich komunikační situaci (např. příznaková a bezpříznaková; knižní, neutrální a hovorová apod.), ale spíše jako komplikaci a důkaz složitosti českého jazykového systému. Výsledky ankety by tedy mohly být důležitým příspěvkem k diskusi o jazykové kultuře a péči o spisovný jazyk.

Kamila Smejkalová

Literatura

Mluvnice češtiny I–III Praha: Academia, 1987.
Příruční mluvnice češtiny Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 1995.
Slovník spisovného jazyka českého Praha: Academia, 1989.
Slovník spisovné češtiny Praha: Academia, 2004.

Poznámky

[1] Otázky do ankety zadávalo více pracovníků ÚJČ a týkaly se různých oblastí jazyka, článek se proto bude zabývat pouze těmi, které zadávala sama autorka této práce.
[2] http://www.ujc.cas.cz/oddeleni/index.php?page=poradna
[3] U jednotlivých tvarů není uvedeno, zda jsou kodifikovány, či nikoli.
[4] Je třeba znovu zdůraznit, že otázka zněla, který tvar (či tvary) považují respondenti za správný (spisovný), nikoli který z nabízených tvarů by sami použili či ke kterému by se přiklonili. Tento rozdíl je velmi podstatný.

Vadí, nevadí

Vztah rodilých mluvčích k češtině, či obecněji vztah uživatelů jazyka k jazyku, lze zkoumat anketně – přímými a nepřímými otázkami formou například dotazníkových šetření – nebo můžeme zkoumat výpovědi mluvčích a hledat v nich jejich vyjádření o jazyce. Bohatou zásobu takových výpovědí poskytuje databáze jazykové poradny. Jazyková poradna je pracoviště, které je dennodenně v kontaktu se širokou veřejností. Lidé se na poradnu obracejí s různými jazykovými problémy, se kterými si nevědí rady, ale také se často svěřují se svým vztahem k češtině a svým postojem k tomu, jak se čeština užívá.

Díky databázi jazykové poradny, která obsahuje písemnou korespondenci s tazateli, jsme měly možnost udělat malou sondu do toho, jak uživatelé češtiny svůj rodný jazyk prožívají, co k němu cítí, v jakých situacích si ho všímají a co by chtěli případně změnit. Zaměřily jsme se pouze na ty výpovědi, které explicitně vyjadřují vztah či postoj k jazyku nebo jazykovým jevům.

Data jsme vyhledávaly pomocí klíčových slov, kterými obvykle vyjadřujeme postoj k jazyku, jako např. *vadí mi*, *líbí se mi*. Použily jsme také data z ankety, kterou má jazyková poradna na svých webových stránkách a jejímž prostřednictvím zjišťuje vztah k jazykovým jevům, které jsou na hranici spisovnosti a nespisovnosti (např. *datumy* vs. *data*). Vzorek, který jsme takto získaly, neobsahuje příliš velké množství dat, nemůžeme ho tedy považovat za plně reprezentativní. Pro hlubší analýzu by bylo třeba vytvořit soubor většího množství materiálu. Vyhýbáme se tedy záměrně jakémukoli hodnocení či zobecňování, stranou ponecháváme také konkrétní jazykové otázky a témata, kterých si pisatelé všímají. Cílem tohoto příspěvku je seznámit čtenáře ČDS s tím, jak se vyjadřují o jazyce někteří jeho uživatelé ve svých e-mailech do jazykové poradny.

Ve své malé sondě si všímáme toho, jak pisatelé hodnotí sami sebe, když o češtině píší, jak se prezentují, za koho se (ne)považují, jaký mají vztah k jazykové poradně, na kterou se s výroky o češtině obracejí, a co od této instituce očekávají, jak si českého jazyka či užívání češtiny všímají, jaká instituce by podle nich měla reprezentovat kultivované užívání jazyka, jaká řešení navrhují pro řešení stavu jazyka, který je podle jejich názoru neutěšený, a to nejzajímavější a nejdůležitější, jak jazyk sami prožívají a jak ho vnímají.

Nejsem žádný jazykový purista, ale...

Na sebecharakteristice pisatelů se ukazuje zvláštní paradox. Chtějí se vyhnout nesprávné kategorizaci ze strany poradny, a proto hned na začátku upozorňují na to, co nejsou. Přesto se bezprostředně za oním odmítaným označením objeví odporovací spojka *ale*, která poukazuje na rozpor dvou tvrzení. Tohoto rozporu jsou si respondenti vědomi, a proto ho překonávají postavením těchto dvou tvrzení vedle sebe do jednoho souvětí a odporovacího vztahu. Tazatel sice *není žádný jazykový purista, ale tohle ho opravdu tahá za uši a za oči (při čtení)*... Vlastně říkají „sice se může zdát, že dělám to, co dělá purista, ale v žádném případě jím nejsem".

Podobný rozpor se objevuje u těch, kteří *nejsou znalci českého jazyka, ale tohle se jim příliš nelíbí*..., zde však funguje spíš jako projev úcty či respektu k jazykové instituci. Tazatelé se považují za *laiky* (mluví o sobě jako o *laicích*), ale *mají potřebu se ke stavu jazyka vyjádřit, protože je stav češtiny přímo bolí*... Často sami explicitně přiznávají, že *sami mají se svým mateřským jazykem potíže a mluví často přímo ohavně*... či ...*sami používají hovorovou a nespisovnou češtinu zcela přirozeně*... Někteří tazatelé se ke své lásce k jazyku hrdě hlásí: *Jako český vlastenec a milovník českého jazyka bych rád přispěl k rozšíření pravopisu*...; *Jakožto milovník českého jazyka bych ráda dodržovala jazykovou správnost*...; *Mně coby programátorovi s osobní zálibou v jazyce a gramatice třeba vůbec nejde do huby něco jako*...

Trpí jazykovědci hodně při sledování televizních zpráv?

Jazykovou poradnu považují tito pisatelé za nejvyšší češtinářskou autoritu, za důležitou instituci, která by měla bdít nad správným užíváním a vývojem jazyka. Tazatelé si přejí, *aby ÚJČ AV ČR hrál mnohem větší a viditelnější roli, pokud je to vůbec možné, a nebyl pouhým pozorovatelem vývoje jazyka*... Tazatelé věří také ve velkou moc poradny, hledají podporu a pomocnou ruku: *buďte tak laskavi, podpořte nebo naopak vyvraťte můj názor o používání těchto výrazů.*

Instituce by měla řešit pouze vážné věci a to jsou podle pisatelů jejich dotazy, prosby či názory typu: ...*nejsem typ člověka, který by se s každou maličkostí obracel na úřady a instituce, ale toto mne dokáže při sledování televize natolik rozčílit, že přístroj raději vypínám*... *Jazyková poradna by měla šířit osvětu a ukazovat i nařizovat, co je správné a hlavně vést účinný boj proti „prznitelům češtiny"*... Od poradny se očekává, že bude spoluprožívat s tazateli „osud českého jazyka" a že jazykoví „poradníci" *trpí* stejně tak jako pisatelé.

Mělo by se jim to nařídit, nemyslíte?

Tazatelé by rádi poradně pomohli a přispěli svými postřehy či dobrými radami (*tohle stýskání můžete vzít jako námět k dalšímu pokračování rubriky, ...mohl by můj postřeh posloužit jako námět pro Vaši činnost?*). Tazatelé se snaží poradně pomoci tím, že poukazují na nežádoucí jevy, dávají poradně návrhy na zkoumání, ale také radí, co by se s češtinou dělat mělo či nemělo. Jazyk by se měl *vyvíjet na základě určitých racionálních principů, měla by se dodržovat jazyková správnost, jazyk by se neměl prznit...*

Řádně platím koncesionářské poplatky...

Předmětem pozornosti tazatelů jsou často média. Pisatelé očekávají, že jazyk moderátorů by měl být kultivovaný a správný, protože je to projev veřejný. Tazatelé jsou doslova rozhořčeni tím, co se v médiích odehrává, připadá jim *velice trapné, že profesionální moderátor řádně neovládá svůj mateřský jazyk...*; *...u profesionálů je to ale přímo zarážející, tím více u profesionálů slova...*; *jelikož platím řádně koncesionářské poplatky České televizi, jsem doslova znechucen způsobem, kterým zejména na ČT1 a ČT24 moderátoři przní český jazyk...*; *...nikdo není dokonalý, ale ve veřejnoprávní televizi je tento jev velice nevhodný a nežádoucí...* Může se stát, že nekultivovaný (příp. nespisovný) projev může člověku zkazit den: *V tomtéž dobrém ránu, ČT, kde je i jazyková pětiminutovka (ano pouhá), mi sportovní redaktorka popřeje: „Mějte hezký den", jenže já ho mám tím pádem zkažený...*

Vrcholem všeho je skutečnost, že *se k tomu* (pisatel má na mysli „prznění češtiny" – pozn. aut.) *přidal dokonce i prezident Klaus...* a *je dost trapné, že skoro nejlépe mluví česky černoch (moderátor).*

Pisatelé často hodnotí média na základě pocitů: *podle mne...*, *vadí mi...*, *připadá mi...*, *zaráží mě...*, *zdá se mi...* ap., ne na základě „objektivní" znalosti jazyka či na základě jazykových příruček, jako jsou Pravidla českého pravopisu či výkladové slovníky češtiny.

Dnes jsem s hrůzou zjistil...

V dotazech, které zasílají uživatelé jazyka do jazykové poradny, můžeme také sledovat, jak jazyk vnímají, jak ho hodnotí jako celek a také jak vnímají a hodnotí jednotlivé jazykové jevy. Nezkoumáme tedy nyní konkrétní jazykové otázky, zaměříme se pouze na to, jak se o jazyce někteří jeho uživatelé vyjadřují, jaké výrazy užívají, popisují-li explicitně svůj vztah k jazyku. Odpovědi na anketní otázky jazykové poradny umožňují také sledovat, jak se uživatelé jazyka

rozhodují o správnosti či nesprávnosti jazykových jevů, a především jak tuto správnost či nesprávnost popisují, jak se k jednotlivým problematickým jevům vyjadřují a jaké uvádějí argumenty. Všímat si budeme především slovní zásoby.

Tazatelé si častěji stěžují na češtinu mluvenou než na češtinu psanou, při recepci češtiny jsou nejvíce ze všech smyslových orgánů zasaženy uši: *Do uší* něco někomu *udeřilo*, ten, komu určité jazykové jevy či projevy *trhají uši*, je na tom lépe než ti, kterým stejné či jiné jazykové jevy uši *rvou*. A těch není málo. *V uších* se také může nějaký jazykový jev *nějak příčit*.

Oči trpí při recepci češtiny méně, jeden tazatel má ale dokonce zasaženy oba orgány: *opravdu* ho totiž *tahá za uši a za oči (při čtení)* jistý jazykový jev. Psaná čeština má vliv na celkový stav vnímatele, je reflektována v tvrzeních, která vyjadřují bolest v celém těle. Někoho například *ničí, když vidí napsané*... a jinému *se ježí vlasy na hlavě při pohledu na*...

Z uvedeného je zřejmé, že jazyk vnímají uživatelé jako něco velmi osobního, co vzbuzuje fyzické reakce, jako něco, co se jich fyzicky dotýká. Někomu *běhá mráz po zádech* a někomu *se* zase *ježí všechny chlupy na těle*, jiný *roste z kůže*. Jednomu tazateli dokonce čeština prochází žaludkem – *z jejich češtiny je mi do zvracení*. Uživatelé češtiny bývají něčím *přímo* či *trochu zaraženi*. Více však *rozčíleni* a *roztrpčeni*, jeden tazatel je pak *doslova znechucen* a nejhůře je na tom asi ten, který je kvůli jazyku *přiváděn k nepříčetnosti*.

Vedle těchto expresivních reakcí můžeme jazyk vnímat také úzkostně, jeho (subjektivně) nesprávné užívání tedy může uživatele *trápit* či může dokonce *trpět*. *Kvůli* jazyku prožívají někteří uživatelé *hrůzu – dnes jsem s hrůzou zjistil, to je pro mě hrůza*.

Na těchto příkladech vidíme, že čeština je prožívána i jazykovými prostředky reflektována velmi emotivně a osobně, i adjektiva a adverbia užívaná ve spojení s češtinou jsou citově zabarvená – vedle častých *trapné, příliš laciné, velmi odpudivé, zní děsně* najdeme i kreativnější *beznadějně archaické a v běžné řeči navýsost afektované*.

Časté odvolávání se na jazykový cit, který je u pisatelů vyvinutý a *bouří se*, zatímco televizní komentátoři jsou označováni jako *jazykově necitliví*, poukazuje na intuitivní uchopování správnosti jazykových jevů. Pisatelé ale také na druhé straně vnímají jazyk jako něco logického, uspořádaného, na což můžeme usuzovat také z častého užití přívlastku *nesmyslný* a podstatného jména *nesmyslnost*.

Na hranolek jsem alergický a vadí mi, když si někdo objednává něco s bramborem

Hodnocení jazykových jevů je velmi iracionální, což však nebrání mnoha tvrdým kategorickým soudům (*rozhodně nesouhlasím, nikdy bych neřekl, nejde mi do huby*). Nejčastějším vodítkem při hodnocení jazykových jevů je *pocit*, jehož kvalita je, nebo není dále specifikována: *z uvedených slov mám nejasný pocit*; *mám pocit, že správně je...* Dalším vodítkem je *znění* slova a časté je sloveso *připadat*: *obojí mi připadá stejně dobré, lépe zní...*, *...zní strašně, nezněji stravitelně*. Některé jazykové jevy se *líbí*, jiné *nelíbí*, případně zcela intuitivně *něčím nesedí*. Na svůj jazykový cit se ti, kteří na anketní otázky jazykové poradny odpovídají, bez výhrad spoléhají, ojedinělá je skromnost: *to je můj dojem, vůbec nemusím mít pravdu*.

I v tomto iracionálním a intuitivním hodnocení se poměrně často objevuje povědomí o jazykovém vývoji a o jazyce jako nástroji, který prochází změnami, které se nám mohou *ne/líbit*, ale které mohou být většinou mluvčích vnímány jako správné: *možná je to vývojem českého jazyka, ale zatím jsem si na to nezvykla a běhá mi u těchto spojení mráz po zádech*, někomu se zase určitý tvar *nelíbí, ale pomalu se smiřuje*. Jiné tazatelce *nevadí vůbec, zřejmě si zvykla*. Jazykový vývoj může být ale také pánem, který je *elektroinženýr a rozhodně ne jazykový purista*, přijímán kriticky: *je mi jasné, že se jazyk vyvíjí, ale nevidím důvod jej prznit tam, kde existují slova a vazby, které situace nebo jevy dokonale vystihují*.

Nejčastějšími hodnotícími výrazy jsou slovesa *vadit* a *líbit se*. Hodnotícím kritériem bývají i věcné souvislosti. Uvedeme zde v plném znění delší vyjádření k dvojím tvarům některých slov, které také ukáže, že ti, kteří se k jazyku vyjadřují, si s jazykem také hrají a jazykový humor jim není cizí: *brambora (vždycky jsme tomu tak říkali, ale brambor mi nevadí, vadí mi, když si někdo objednává něco s bramborem, to bych mu přinesl jen jednu bramboru, protože i když tomu říkal brambor, tak potom to chce s bramborami...)..., o jednom hranolku jsem nikdy nemluvil, vždy jím hranolky, ale kdybych si musel vybrat tak hranolek* (pisatel vybírá mezi *hranolkem* a *hranolkou* – pozn. aut.).

Čech porozumí a cizinci se stejně česky neučí

Jazyk můžeme vnímat jako personifikovanou entitu, která existuje sama o sobě, soupeří s jinými jazyky, vztahy mezi jazyky jsou hierarchizované a také člověk je s jazykem v rovnocenném vztahu: *nemám nejmenší pocit, že bych se českému jazyku jakýmkoli způsobem odcizil*. O vztahu češtiny a jiných

jazyků se pisatelé zmiňují často: *Myslím, že už toho bylo dost. Navíc je nespravedlivé, aby jeden jazyk uzurpoval ostatní jazyky. Mimoto přejímat angl. slova v takovém rozsahu je i trošku trapné a příliš laciné. Nerad bych viděl stav, který nyní panuje v němčině.* Jednomu tazateli *se nechce věřit, že čeština je tak chudá, že si nedokáže sama vytvořit nová slova původu domácího, a musí se stále uchylovat do angličtiny.*

Podle některých pisatelů má dokonce člověk nad jazykem jako celkem moc, *vzniká otázka, zda by nebylo moudřejší celou češtinu rovnou zrušit a nahradit ji nějakým mezinárodně srozumitelným jazykem.*

Požadavek mezinárodní srozumitelnosti je ojedinělý. Jazyk je velmi často vnímán jako národní hodnota, na kterou je třeba býti pyšný a k níž je třeba se odpovídajícím způsobem chovat, *jiné národy si prý svého jazyka hledí často skutečně ad absurdum.* Pisatelce například *vadí, když Čech píše hrubky.* Svou touhu přispět k pravopisu češtiny vysvětluje jeden tazatel tím, že se cítí být *vlastencem.*

Jazyk je nejčastěji vnímán jako nástroj k užívání, někteří se ho *snaží užívat v jeho veškerých možnostech.* Jazyk je také nějak vnitřně členěn (*nepřijde mi to jako tragédie, řekl bych, že jiné oblasti češtiny jsou mnohem problematičtější*).

Jazykem se také prezentujeme, vypovídá něco o našem charakteru a našich vlastnostech: *snažil jsem se dopátrat, proč se naše společnost prezentuje s pravopisnými chybami.* Z toho, jak někteří mluvčí jazyk užívají, můžeme také o nich něco usuzovat a vyvozovat o nich různé závěry: *druhý tvar mi evokuje slova nevzdělance až primitiva (a je mi líto, že takhle označuji tak velkou část národa).* V jednom textu se dokonce setkáváme s tím, že díky užitému jazykovému prostředku vidíme mluvčímu do hlavy: *dokonce jsem se setkala i s tvarem..., což považuji za absolutní jazykový Babylon v hlavě autora tohoto skvostu.* Zajímavý a ojedinělý je názor, že kdybychom morfologicky neodlišovali některá stejně znějící slova, *měl by pak někdo s kultivovaným projevem po machrování, jak umí perfektně svou řeč.*

Jaký je tedy podle výše uvedeného vztah Čechů k češtině? S jistotou můžeme říci, že je to především vztah kladný, vřelý, velmi osobní, někdy až intimní, emotivní, někdy sentimentální a někdy bouřlivý.

Barbora Hošková, Barbora Šmídová

Na česko-německé jazykové hranici

Význam češtiny v komunikaci česko-německých bilingvních mluvčích žijících v České republice se mění. S mluvčími bavorského dialektu v západních Čechách jsem nahrála osm strukturovaných interview a získala deset dotazníků. Kvantitativním vyhodnocováním zjišťuji, že trend dokládaný obdobnými výzkumy vedenými v minulém století stále pokračuje, a tak jsem přistoupila ke kvalitativní analýze. Nebyl to problém, protože tematika byla pro mluvčí podnětná a na určitých místech se samovolně rozhovořili. Máme tak možnost lépe pochopit postoje respondentů k oběma jazykům: k češtině a německému dialektu. Ke zjištění statusu českého a německého jazyka u mých respondentů jsem použila triangulace jako kombinace metod výzkumu jednoho fenoménu.

Mé otázky se týkaly tří základních témat: jazykové kompetence jak v jazyce českém, tak v německém dialektu, užití českého a německého jazyka ve srovnání s generací minulou a nastupující a postoje k oběma jazykům. Z dotazníku vyplynuly lingvistické charakteristiky příslušníků německy mluvící menšiny v České republice. V první části tohoto příspěvku proto zkonstruuji jakýsi „prototyp příslušníka německé menšiny v ČR". V druhé polovině předkládám přepis části nahrávky jednoho respondenta, ze kterého je možno hlouběji pochopit jeho postoje k oběma jazykům.

Připomeňme si, že německé obyvatelstvo začalo pronikat do Českého království ve 13. stol. v rámci přemyslovské kolonizace. Roku 1920 se německy mluvící obyvatelstvo Čech, Moravy a Slezska začíná kategorizovat jako „Sudetendeutsche", na Slovensku a v Podkarpatské Rusi jako „Karpatendeutsche".

Národnostní složení v ČSR/ČR:

Rok	1937	1945	1947	1950	1961	1970	1980	1991	2001
nár. něm.	3 185 000	2 809 000	180 000	160 000	134 000	81 000	58 000	48 600	39 106
%		26,3	2,1	1,8				0,5	

Občané ČR německé národnosti jsou v současnosti vesměs příslušníci nejstarší generace a jejich počet se za poslední dvě desetiletí zmenšuje přímou úměrou (úbytek 10 000

obyvatel za 10 let). Německy mluvící obyvatelé jsou v České republice organizováni v šestnácti setkávacích centrech – tzv. Begegnungszentren, v nichž se udržuje domácí německý jazyk a tradice. Tato centra také vydávají německy psané časopisy.

Osoby, se kterými jsem vedla rozhovory, jsou příslušníky nejstarší generace žijící na dynamicky se vyvíjející česko-německé jazykové hranici (narozeni ve dvacátých, popř. třicátých letech 20. století). Tito občané ČR v průběhu života rozšířili svoji jazykovou kompetenci: v dětství byli většinou jednojazyční (ovládali určitou regionální varietu bavorského dialektu), dnes jsou bilingvní, schopní aktivně užívat češtinu i němčinu. Zajímavá je nejednotnost v národnostní, státní a jazykové příslušnosti respondentů. Kontrastem je generace potomků mých respondentů, kteří jsou vesměs jednojazyční – jejich mateřským jazykem je čeština. To dokládá posílení statusu českého jazyka. Na otázku „Kterou řečí mluvíte nejlépe?" udává polovina mých respondentů češtinu, třetina respondentů češtinu i dialekt. Stupnicí školních známek hodnotí nejlépe svoji znalost německého dialektu – vesměs známkami 1. Otázkou zůstává, do jaké míry se do tohoto hodnocení promítá osobní perspektiva respondenta (viz kvantitativní analýza). Jako druhou řadili znalost českého jazyka – zde již naznačují nejistoty v gramatice a v psaném projevu. Nejhůře hodnotí tzv. Hochdeutsch, problémy spatřují jak v projevu psaném, tak v mluveném, v gramatice i ve výslovnosti: objevuje se hodnocení známkou 4 pro dovednosti v psaní, ve znalosti gramatiky a výslovnosti.

V mluvní praxi respondentů jsem zjistila progresi užívání češtiny. Zatímco v dětství moji respondenti česky většinou neuměli, češtinu v současnosti užívají ve všech komunikačních situacích. Do budoucnosti neuvažují, že by se jejich potomci měli původnímu německému dialektu učit. Mé výsledky jsou obdobné výsledkům dříve vedených kvantitativních výzkumů J. Povejšila (1975) a G. Sokolové (1991). Moji respondenti mluvili s rodiči německým dialektem, protože oba rodiče byli Němci. Po druhé světové válce se však častěji ocitali v českém komunikačním prostředí ve školách a na veřejnosti. Se sourozenci mluví v současnosti častěji česky. Polovina respondentů má/měla české partnery – mluví/mluvili s nimi tedy výhradně česky, ostatní mají/měli za partnery nářeční mluvčí, mluví/mluvili s nimi dvojjazyčně, častěji však užívají/užívali čestinu. S dětmi a vnoučaty mluví většinou česky. Některá vnoučata se učí ve škole německý jazyk jako jazyk cizí. Dnes prakticky není v rodinné konverzaci situace, kde by dialektální mluvčí mluvili pouze německy, došlo tedy k jejich úplné asimilaci směrem k většinovému jazyku.

Zajímaly mě také otázky typu „Ve kterém jazyce myslíte / mluvíte na zvíře-

ta / máte sny?" Odpovědi vyzněly jednoznačně ve prospěch českého jazyka, německý jazyk se vyskytne výrazně méně, např. při snění o německy mluvících osobách (např. o rodičích, kteří česky neuměli).

K postojům k jazyku a k otázce jazyka a identity se vyjadřuje již Gabriela Sokolová (1991, s. 174): „Za období necelé jedné generace se zeslabila funkce mateřského jazyka jako etnoidentifikačního činitele." Sokolová mluví o rozkolísanosti národního vědomí německé minority. Uvádí, že češtinu jako mateřský jazyk udalo 33 % Němců.

Užití určitého mateřského jazyka je vyjádřením příslušnosti k rodině, k nejbližšímu okolí, ke škole, kdežto přihlášení se k určité národnosti (či státní příslušnosti) vyjadřuje více vztah k zemi, státu. Identita by pak měla být jakýmsi společným jmenovatelem jednotlivých příslušností (jazykových, národních, geografických, kulturních, ...). Dvě třetiny mých respondentů považují za svoji mateřštinu německý dialekt, který se naučili od rodičů. Avšak již na otázku „Welche Sprache ist Ihre Lieblingssprache?" odpovídá většina německých dialektálních mluvčích, že je to čeština i dialekt, jen jeden mluvčí uvádí pouze dialekt s odůvodněním, že se jej naučil od své matky. Respondenti si myslí, že spisovná němčina (Hochdeutsch) může obecně vystupovat jako identifikační znak německé menšiny namísto dialektu. Toto stvrzují výroky typu: „Wer nicht deutsch kann, kann sich nicht als Deutscher betrachten." Někteří dotazovaní uvádějí, že německá menšina v Čechách už vlastně neexistuje. Na otázku „Z jakých důvodů se učíte český jazyk?" se dozvídám, že jde o jazyk většinový, o jazyk země, ve které žijí. Zajímavý je např. výrok: „Považuji se za Češku." Obě výpovědi stvrzují, že „etnicita je ve středoevropských podmínkách vázána na užívání určitého jazyka" (Nekvapil 2001, s. 67), popř. že „sepětí etnické kategorie a příslušného etnického jazyka je v České republice (...) kategoriálně konstitutivní" (Nekvapil 2002, s. 12).

Celkovou proměnu statusu německého jazyka v průběhu minulého století lze charakterizovat opět výrokem jednoho mého respondenta. Ten obnovoval kapličku na svém pozemku a na počest této události organizovali příhraniční obyvatelé Německé spolkové republiky slavnost. Respondent komentuje obnovu původně německého nápisu na kapličce slovy: „Dneska už by to vlastně mělo být česky, že jo."

Jen jeden respondent (pan B) považuje za svůj nejmilejší jazyk („Lieblingssprache") pouze německý dialekt. Avšak i tento respondent v základních komunikačních situacích nahradil svůj německý dialekt

češtinou. Považuji proto proměnu statusů obou jazyků za charakteristickou pro jazykový vývoj příslušníků německé menšiny žijících v České republice.

Postoj tohoto mluvčího je často vyjádřen implicitně. Svoji perspektivu promítá do hodnotících výroků a modality výpovědi, míru identifikace sebe sama s jazykem a národem do užívání jednoduchých i komplexních etnických kategorií a kategorií etnicky modifikovaných (Nekvapil 2002). Dále sem patří užití prostředků osobní deixe (osobní a vztažná zájmena: nápadně opozitní je užití polarizace „já" versus „oni"), místní deixe (příslovce: opozita „tady" versus „tam") a časové deixe (příslovce: „dříve" versus „nyní").

Rozhovor s respondentem B jsem transkribovala podle konvencí vypracovaných v konverzační analýze. Respondent uvedl, že do 14 let neuměl ani slovo česky. Nyní v rodině i ve veřejných komunikačních doménách užívá češtinu. V jeho české výslovnosti lze rozeznat německé prvky (např. zavřenější vokály *a*, *e*, *o*, nevysloví české vibranty). Z hlediska lexikálního a morfologického je jeho čeština na úrovni českého rodilého mluvčího. Rozhovor trval 39 minut 27 sekund, byl veden v němčině, občas respondent B přepnul do češtiny.

V první ukázce se pan B zmiňuje o událostech r. 1948, kdy byl v kontaktu s ostatními Němci a v plné míře používal němčinu:
B: und dann haben sie uns (.) alle deutschen, zusammengezogen in die arbeits die d tpé... ((technické prapory))
B: ...und da sind wir wieder xxxx (mit den) deutsch zusammengehaben und da haben mit den- viel deutsch geredet. die die (.) die vorgesetzten wird, die haben nichts gesagt... ...wir haben e, e (.) deutsch reden können... ...da habe ich mich ganz wohl gefühlt dann dort...

Respondent se kategorizuje jako Němec: *uns (.) alle deutschen, sind wir...deutsch zusammengehaben*, kategorii vztahuje k času: *da, dort*. Poukazuje na neproblematičnost jazykové situace: *die haben nichts gesagt.....wir haben e, e (.) deutsch reden können*, a zároveň hodnotí: *da habe ich mich ganz wohl gefühlt dann dort*. Zvláštní je, že vyděluje část ostatních Němců: *(mit den), haben mit den-*.

Ve druhé ukázce mluvčí reflektuje, že v rodině byl v jeho dětství užíván výhradně německý dialekt.
J: welche sprache halten sie für ihre MUTTERsprache?
B: no deutsch, sicher.
J: welche sprache können sie am besten sprechen?
B: ich glaub-, immer noch deutsch.

Všimněme si nejistoty, vyjádřené modalitou: *ich glaub-*. Následuje vyjádření jakési „zastřešující orientace jednání" („übergreifende Handlungsorientierung", Keim 1996): *immer noch.*

Pokud mluvčí ovládá nejlépe svůj dialekt, je zajímavé, co o něm soudí:

B:.... dialekt kann ich mich (.) <<kann man sich>> nanchmal schlecht ausdrücken
J: enm
B: es gibt ee manche:, e kommt man so: dahin, wo man BEsser sich ausdrückt-e ho/ e auf hochdeutsch
X: hochdeutsch, ehm
J: ehm.?(.) und warum?
B: dass der dialekt ist halt so: altmodische so: (.) i- weiss auch nicht so:,
X: ja, ja
J: >>ja, ja, ja<<
B: ist mehr so, halt nicht mehr schritt mit den HEutigen beDINgungen >>wirdes<< (.)

Hned na počátku svoji perspektivu mluvčí zobecňuje na všechny ostatní mluvčí dialektu: *kann ich mich (.) <<kann man sich>>*, a u zobecněné perspektivy zůstává: *es gibt, kommt man, man besser sich ausdrückt.*

Příslovce *so* používá mluvčí za účelem získání času, než najde vhodný výraz. Ocitá se před problémem, kdy se má o dialektu vyjádřit negativně. Problém řeší zdvořilou konstrukcí: *halt nicht mehr schritt mit den HEutigen beDINgungen.*

V následujícím úryvku mluvčí informuje o tom, že v ryze českém prostředí užívá český jazyk ve všech komunikačních situacích stejně jako rodilý mluvčí češtiny.

B: >>und<< hier in ...((vynechán je název města, ve kterém respondent bydlí)) muss man tschechisch sprechen, (.) sprich niemand deutsch.
J: wenn sie einkaufen gehen >> oder<< wenn sie, ins büro gehen, (.) oder so überall sprechen sie tschechisch.
B: no hier in d— tschechei tschechisch, in deutschland deutsch.
J: ...mit ihren kindern und so sprechen sie auch tschechisch.
B: ja.
B: no wenn ich mit deutsch zusammenkämme da e was:, was e: hier sind auch, >>in in<< manchmal treffe ich welche (aber)...wenn ich weiss dass die deutsche s:(.) sind, dann sprechen wir deutsch.

Všimněme si modality výpovědi: *hier in...muss man tschechisch sprechen*, a pravdivostní hodnoty tvrzení: *sprich niemand deutsch*. Obojí je zdánlivě v rozporu s následujícím pokračováním respondentovy výpovědi (viz transkript níže): *spreche ich schon lieber tschechisch.* a *hier...sprechen sie meistens auch deutsch. (.) überall.*

B: ...hier no e ts, kann man auch (2s) in den geschäften wird, sprechen: sie meistens auch deutsch. (.) überall.
J: aber nicht nur deutsch.
B: aber: (.) da spreche ich schon lieber tschechisch.

Hodnotící výrok *lieber* poukazuje i na proměnu postoje k užití českého jazyka a německého dialektu. Navíc mluvčí staví do protikladu *sie...deutsch,...aber...ich...lieber tschechisch*. Jak mluvčí prožívá své výroky *hier in...muss man tschechisch sprechen* (implikuje „musí se") a naproti tomu *spreche ich schon lieber tschechisch* (vyjádření vlastní vůle, implikuje „chci")? U výroku *muss man* je užito neurčitého zájmena (naznačuje zobecnění), naproti tomu ve výroku *spreche ich schon lieber tschechisch* užívá mluvčí osobního zájmena a vyjadřuje i vlastní perspektivu, osobní postoj: *schon* (dříve tomu bylo zřejmě jinak), *lieber* (hodnocení). Tento postoj záleží zřejmě na komunikační situaci, protože dále respondent uvádí, že jeho „Lieblingssprache" je dialekt.

Výroku *in den geschäften wird, sprechen: sie meistens auch deutsch. (.) überall.* lze díky jeho syntaktické struktuře (pozice *auch* před *deutsch*, nikoli před *meistens*) rozumět spíše „V obchodech většinou umějí hovořit i německy" než „V obchodech mluví většinou německy". Tím je oslabena kontroverznost výroků *sprich niemand deutsch* a *wird sprechen sie meistens auch deutsch. (.) überall.*

Povšimněme si také osobní deixe ve výpovědi *wenn ich weiss dass die deutsche s:(.) sind, dann sprechen wir deutsch.* Autor výpovědi nejprve odděluje sebe *ich* a Němce *die deutsche*, neužívá ani konjunkce typu „auch deutsche sind". Mluvčí užívá stejné vydělení (*mit denen* oproti *ich*), i když hovoří o svých přátelích z Německa:
B: ...mit denen muss ich deutsch sprechen...

Těžko říci, co přesně vyjadřuje modalita *muss*, přinejmenším cítíme, že není jiná možnost, protože neumějí česky (což na jiném místě rozhovoru mluvčí i uvedl).

V rodinné komunikační situaci se nejdéle uchovává původní mateřský jazyk.

J: und in welcher sprache sprechen sie mit haustieren? (.) mit der Katze (.)
B: mit haustieren. (5s) no haustiere habe ich keine. n/no voriges jahr habe ich hund gehabt >>da habe ich auch schon xxxx.<< (.) frau hat tschechisch >> mit ihm gesprochen, habe ich auch mit ihm tschechisch gesprochen.<<

Zde mluvčí konstatuje výměnu statusů českého jazyka a dialektu: *schon...tschechisch*. Jako by si v průběhu výpovědi tuto změnu uvědomil *(.)* a potřeboval ji odůvodnit *frau hat tschechisch >>mit ihm gesprochen...<<*. Změnu jazykového chování mluvčího B motivovalo jazykové chování jeho rodinných příslušníků, což bývá typické.

V následujícím úryvku můžeme sledovat proces, kdy si respondent svůj postoj teprve ujasňuje, hledá jednoznačné stanovisko.
J: und welche sprache ist ihre lieblingssprache.
(2s)
B: hm, no DEutsch, kann man sagen.
J: =und dialekt. nicht hochdeutsch sondern dialekt.
B: =no dialekt i- weiss nicht >>liebling/<< i/ i/ ich rede ihn gern aber, ich: (.) der dialekt das ist schon, der (wie sagte der wird noch) der muss noch abkommen der ee EINgehen. (2s) er hat kein der dialekt (sage ich) hat keine zukunft
B: ...no lieber spreche ich (doch) dialekt, kann man sagen no?.....am liebsten

Když jsem se ptala, která řeč je respondentova mateřština (viz předchozí), odpověděl okamžitě, bez zaváhání, jednoznačně: *no deutsch sicher*. U „zamilované" řeči začne svůj projev krátkým zaváháním; hezitační výroky *hm*, *no*, modalita *kann* a odosobnění *man* – to vše poukazuje na nejednoznačný postoj autora, odstup od jeho „mateřského" jazyka. Osoba J je již informována, že mluvčí B má jistě vřelejší vztah k dialektu, ale ve výpovědích často dialekt a „Hochdeutsch" nerozlišuje. Proto motivuje upřesnění výpovědi. Mluvčí B si však nejprve potřebuje upřesnit svůj postoj: na jedné straně cítí svůj vřelý vztah k dialektu: *ich rede ihn gern*, na druhé straně je názoru, že der dialekt... *der muss noch abkommen der ee EINgehen. (2s) er hat kein der dialekt (sage ich) hat keine zukunf*. Příslovce *doch* poukazuje také na proměnu postoje mluvčího k dialektu: *lieber...doch dialekt*, modalitou *kann* a odosobněním *man* ještě zapochybuje a nakonec zůstane věrný svému prvnímu jazyku (přestože jeho budoucnost zavrhl): *am liebsten*. Poté se dozvídám, že má respondent raději německý dialekt, protože se jej naučil od rodičů. Opět tedy zjišťuji, že pro vztah/postoj mluvčího k jazyku je rozhodující jazykové chování jeho rodinných příslušníků.

V posledním úryvku můžeme díky osobní, časové i místní deixi vysledovat dvě perspektivy: *ich, jetzt, hier...in d–tschechei*, oproti tomu: *deutsche, noch*. Respondent se zde identifikuje s českým prostředím.
B: ich habe -etzt gar keine ahnung >>wieviel-<< deutsche eigentlich, noch hier sind in d–tschechei

Závěrem můžeme konstatovat, že status českého jazyka v jazykovém repertoáru mluvčího B značně posílil: v dětství česky nehovořil, nyní vypovídá, že užívá češtiny v 80 % promluv, myslí a sní v obou jazycích. Jeho postoj k českému jazyku je pozitivní. Dialekt považuje za svůj mateřský a „zamilovaný/ oblíbený" jazyk (Muttersprache, Lieblingssprache). Zároveň však dialekt považuje za umírající, určený k zániku.

Identita respondenta B je většinou rozdělena časovou deixí do dvou pozic. Hovoří-li o dávné minulosti, identifikuje se s Němci a považuje se za německého mluvčího. Hovoří-li však o současnosti, považuje se za mluvčího českého a identifikuje se s českou zemí, ve které žije. Typická je tu rozkolísanost postoje k jazyku, národní a geografické příslušnosti.

Kateřina Černá

Nahraná interview byla transkribována podle konvencí vypracovaných v konverzační analýze (viz např. Schlobinski 1996).

Transkripční konvence:

(.)	krátká pauza
(3s)	pauza v sekundách
:	nápadné prodloužení předcházející samohlásky
xxxx	nesrozumitelné slovo
xxxxxxxxxx	nesrozumitelná pasáž
(ale)	předpokládaný, ne dobře srozumitelný výraz
((smích))	komentář autora transkriptu
=	okamžité, bezpauzové nasazení následujícího výrazu/repliky
/	náhlé přerušení slova nebo konstrukce
-	vynechaná část slova z důvodu předčasného ukončení výroku (jakoby zakoktání se)
<u>podtržené</u>	překrývání mluvčích, současně řečené úseky replik (tzv. overlap)
MAX	hlasitější výslovnost
<<já nevím>>	pomalejší tempo promluvy
>>nevím<<	rychlejší tempo promluvy
?	stoupavá intonace
.	klesavá intonace
,	téměř neklesavá intonace naznačující další průběh repliky
*	výrazně stoupavá intonace
...	vynechané místo v transkriptu

Literatura

KEIM, I. Verfahren der Perspektivenabschottung und Ihre Auswirkung auf die Dynamik des Argumentierens. In
NEKVAPIL, J. Jazykové biografie a analýza jazykových situací: k osudům německé komunity v České Republice. *Časopis pro moderní filologii*, 2001, roč. 83, s. 65–80.
NEKVAPIL, J. *Sociální kategorizace v interkulturním kontaktu: základní výklad, cvičení a diskuse dvou scén z podnikové komunikace.* [Online], 2002.
NEKVAPIL, J. *Sprachmanagement und ethnische Gemeinschaften in der Tschechischen Republik.* [Online], 2002.
POVEJŠIL, J. Deutscher Dialekt und fremde Hochsprache bei zweisprachiger Bevölkerung. *Philol. Prag.* XVIII, 1975.
Sčítání lidu, domů a bytů k 1. 3. 2001: obyvatelstvo, byty, domy a domácnosti. Praha: Český statistický úřad, 2003.
SCHLOBINSKI, P. *Empirische Sprachwissenschaft.* Opladen: Westdeutscher Verlag, 1996.
SOKOLOVÁ, G. O jazykovém zaměření Slováků a Němců žijících v severních Čechách. *Slezský sborník*, 1991, roč. 89, s. 172–180.

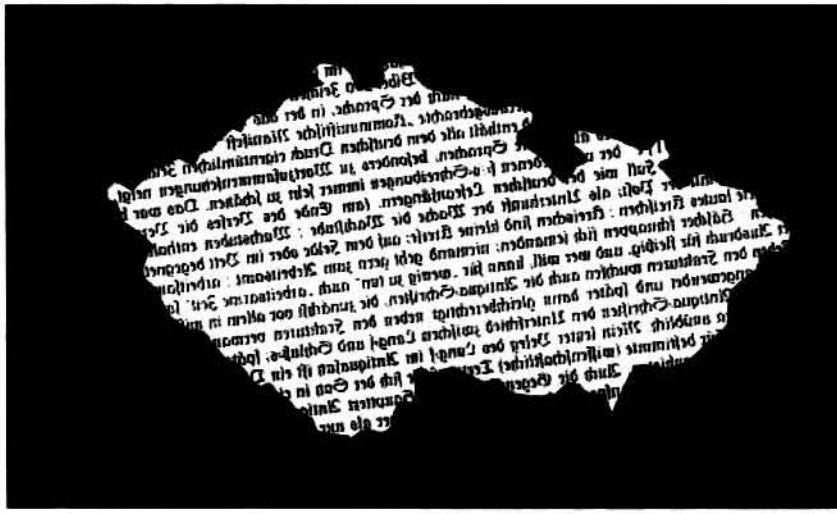

Nově přejatá slova v norském tisku

Jazyk se vyvíjí současně se společností – to platí o češtině stejně jako o jiných jazycích. V Norsku se podle F. E. Vinjeho (2003, s. 10) událo od počátku minulého století více jazykových změn než v kterékoli jiné skandinávské zemi. Dříve se víc řešilo postavení dvou norských spisovných jazyků, bokmålu a nynorsku, v norské společnosti, jejich pravidla, kodifikace, možné přibližování a slučování, nebo naopak jejich specifické rozdělení (viz Kadečková 1993). V dnešní době se Norská jazyková rada spíše věnuje problematice přejímání cizích slov, která čím dál tím víc ovlivňují mluvenou i psanou norštinu. Jde zvláště o anglická slova, která se začala objevovat v norském tisku v průběhu posledních 10–15 let.

Podle tvrzení Stiga Johanssona a Anne-Line Graedlerové je v norském slovníku zhruba 2200 slov anglického původu. Stojí rovněž za povšimnutí, že z angličtiny je přejato 80–90 procent všech norských slov zahraničního původu, která se objevila po druhé světové válce (Johansson, Graedler 2002, s. 83). V dřívější době byla slova přejímána převážně z jiných jazyků, zejména z francouzštiny, latiny, řečtiny či němčiny. Na počátku 20. století však nastává přelom, neboť se jedním z nejdominantnějších jazyků Evropy stává angličtina. Slova jako *finish*, *crash*, *jobbe*, *business*, *film*, *klubb* se v Norsku stávají součástí běžné společenské konverzace.

Značný podíl na přílivu zahraničních slov do norštiny má norská televize, která vysílá zhruba od 60.–70. let veškeré cizí filmy v jejich původním znění, pouze s norskými titulky. K velkému rozmachu dochází v 80. a 90. letech. Podle průzkumu Anne Elisabeth Sjaheimové bylo v roce 1993 během 12 týdnů odvysíláno na čtyřech norských stanicích v průměru 20 anglických programů za den (srov. Johansson, Graedler 2002, s. 103). Ve srovnání s ostatními evropskými neanglicky mluvícími státy jde o číslo poměrně vysoké. Právě díky vysílání filmů v původním znění obsahuje dnešní norština mnohem více slov anglického původu než kterýkoli jiný evropský jazyk.

Vyvstává otázka, co se s těmito slovy děje dále. Nové výrazy mohou buď zůstat v původním tvaru, což znamená, že se nezmění ani jejich pravopis, ani výslovnost (např. *outsider*), nebo se mohou norskému prostředí přizpůsobit změnou pravopisu a výslovnosti (například *skvise* namísto anglického *squeeze*, *teit* místo *tight*). Mnoho slov může mít zároveň dvě varianty pravopisu, anglickou a norskou. To, která ze dvou forem se ustálí, záleží pouze na vývoji. Může navíc docházet též ke změně či posunu slovního významu. Anglické slovo *com-*

fortable znamená spokojený, pohodlný a dá se použít jak k charakterizaci člověka, tak věci, zatímco v norštině se tento výraz používá pouze ve spojení s materiálními věcmi, např. *en komfortabel stol*.

Třetí možností při přejímání slov je jejich doslovný překlad do jazyka, tzv. kalk. S odstupem času se ukáže, která z forem se více uchytí, zda anglická, či domácí. Na základě vlastního pozorování usuzuji, že v psaném novinovém textu převažují norské tvary nad anglickými. Je to pravděpodobně dáno snahou Norské jazykové rady, která nechce, aby docházelo ke stále většímu rozmachu anglicismů v norštině. Usiluje proto o maximální přizpůsobení nových slov norskému jazykovému systému. U některých slov se však norská varianta vůbec neosvědčila, jako např. u slov *outsider*, *gentleman* nebo *hockey*.

Hodně záleží na tom, z které sféry dané slovo pochází. V posledních deseti letech došlo k přílivu nových slov zejména v oblasti programového inženýrství, populární hudby, marketingu, ekonomie a módy. Podle Grethe Grønliové je počet přejatých slov v oblasti reklamy čtrnáctkrát vyšší, než tomu bývalo před 30 lety (Johansson, Graedler 2002, s. 105). Počet těchto slov neustále roste a stávají se neodmyslitelnou součástí norské slovní zásoby.

Pro distribuci nových slov je důležitým článkem norský tisk. Frekvence výskytu slova v novinách částečně odpovídá tomu, do jaké míry je dané slovo používáno všeobecně. Jedním z nejznámějších slov, která se začala od 90. let denně objevovat v mluvě a v tisku, je *PC*, odvozené z anglického *personal computer*. Tato zkratka se vžila do povědomí lidí v mnohých zemích. V Norsku došlo pouze k menší změně ve výslovnosti: používá se podle norské abecedy [pe: se:][1] namísto původního anglického [pi: si:]. Dalším častým slovem je sloveso *å shoppe*, z anglického originálu *to shop* [šop] – nakupovat, chodit po obchodech. Při přejímání do norštiny byla zdvojena souhláska *p*, aby se tak zachovala krátká výslovnost. Ke slovesu se dá, stejně jako v angličtině, připojit i koncovka *-ing*; vzniklé slovo *shopping* může být součástí složeného slova, např. *shoppingvirksomhet*. Z amerického slangu se v 90. letech dostalo do žurnalistiky slovo *junkfood*, obecný termín pro nezdravé jídlo a pití (pizzu, hamburgery, coca-colu, kebab atp.), dříve konzumované převážně mladší generací. V tomto případě nedošlo k žádné změně ve výslovnosti ani pravopisu. Zároveň existuje i novější norská alternativa *gatekjøkkenmat*, popř. *raskmat*.

Z oblasti marketingu bylo zhruba v první polovině 90. let převzato slovo *trainee*, odvozené od slovesa *to train up* – vyškolit, zaškolit. Do českého jazyka se překládá jako *praktikant* nebo *zaškolovaný personál*. Jelikož mělo mnoho

norských obchodních společností jako dorozumívací jazyk angličtinu, která byla na počátku 90. let jistou známkou prestiže, bylo anglické *trainee* jedním z prvních slov, která museli zaměstnanci přejmout do své aktivní slovní zásoby. Ze stejného odvětví, marketingu, pochází *ankermann*. Původně šlo o slovo anglického původu *anchorman* – moderátor v televizních novinách nebo důležitý člověk držící pohromadě obchodní společnost. U tohoto slova došlo k ponorštění pravopisu i výslovnosti.

Důležité postavení, co se týče nových slov, má sport. Velice brzy se v Norsku rozšířilo slovo *snowboard*, mající zde stejnou podobu jako v češtině. V norštině byla nicméně navíc zavedena domácí verze *snøbrett*. Podle vlastního pozorování mohu říci, že výběr buď anglické, nebo norské varianty závisí převážně na kontextu a náladě mluvčího, avšak užití obou je rovnocenné. Dalším termínem ze sportovní oblasti je složenina *carvingski*, jejíž původ je zřetelný z anglického *carving ski*. Poprvé bylo spojení použito v novinovém článku roku 1997. Po přejmutí došlo ke změně, jejímž výsledkem je tzv. hybridní výslovnost: první část se vyslovuje stejně jako v angličtině, zatímco druhá část *-ski* se vyslovuje norsky, tj. [ši:].

Po nástupu internetu došlo v druhé polovině 90. let k obrovskému přívalu nových slov v oblasti informatiky. *Mail* se stal synonymem pro internetový dopis, i když původní anglický význam je mnohem širší: pošta nebo doručování zásilek. Čím dál tím víc se však používá i norský ekvivalent *e-post*. Další slova anglického původu, jejichž použití v Norsku zdomácnělo, jsou *å skanne* a *å hacke*. *Å skanne* se vyvinulo z anglického *to scan*, jež původně znamenalo provést ultrazvukové vyšetření, později se význam rozšířil na počítačové skenovat, prohlížet, prohledávat. V norštině se slovo vyslovuje tak, jak se píše, a je omezeno pouze na počítačovou oblast. *Å hacke* [hække] je v norské slovní zásobě novotvarem, i když se první použití v norských novinách Aftenposten datuje již k roku 1994. K hlavní expanzi nicméně došlo až v letech 2000–2004. Významově odpovídá anglickému originálu *to hack*, tj. vetřít se ilegálně do počítačového programu. Rovněž je od něj odvozeno slovo pro člověka, který je za napadení systému odpovědný: *hacker*. V posledních pěti letech nastal boom anglického slova pro přenosný počítač, *laptop*. Nedochází u něj, stejně jako v češtině, k žádné změně v pravopisu ani ve výslovnosti. Slovo *laptop* se může nahradit jeho možnou norskou variantou *berbar datamaskin (PC)*.

Jedním ze sloves hojně používaných nejen v mluvě, ale i v novinách je *å chatte*, převzaté z anglického originálu *to chat*. V angličtině není omezeno jen na oblast informatiky, ale má obecný význam neformálního přátelského

rozhovoru ať už doma, nebo po telefonu. V norštině lze „chatovat" pouze po internetu. Za zmínku stojí i výslovnost slova, neboť se liší od oblasti k oblasti. Na základě vlastního průzkumu, provedeného v univerzitní knihovně v Tromsø, jsem dospěla k závěru, že mladší generace se severonorským dialektem vyslovuje *chatte* jako [šætte], tedy se zmenou anglické polozávěrové souhlásky v souhlásku třenou, zatímco skupina dotazovaných mluvících dialekty z jihu vyslovuje první souhlásku slova podobně anglickému [č]. Starší věková skupina s tímto slovem nepřišla ještě ani do styku. První zmínka o slově *chatte* spadá do období okolo roku 1998.

V oblasti informatiky a reklamy se v posledních čtyřech letech rozmohlo sousloví *dotcom-selskap*. Z anglického *dotcom-companies* se v původní podobě zachovala jenom první část, zatímco druhá byla převedena do norského jazyka jako *selskap*. Celé spojení definuje typ obchodní společnosti, která funguje po internetu. Jedním ze slov, které se objevilo po roce 1996, je *nettavis* z anglického *internet newspapers*, do češtiny překládané jako internetové noviny. Tentokrát došlo k úplnému převzetí významu anglického slova do norského. Jakmile začali vydavatelé nejznámějších novin, jako Aftenposten, Dagbladet či VG, publikovat své noviny také na internetových stránkách, slovo *nettavis* se rozšířilo do běžné komunikace.

Å skvise se začalo používat již v první polovině 90. let, nicméně k největšímu rozmachu došlo podle archivu Aftenposten během posledních pěti let. Výskyt slova v novinových článcích se od roku 1995 zdvojnásobil.[2] Slovo bylo přejato z anglického *to squeeze* [skwi:z], jež znamená stisknout, sevřít, zmáčknout. U norského slova došlo k úpravě pravopisu, namísto anglické sekvence *-quee-* se píše *-kvi-*. Úprava pravopisu vedla následně i ke změně ve výslovnosti: bilabiální [w] se nyní vyslovuje jako jednoduché labiodentální [v], znělá prealveolární frikativa [z] byla nahrazena svým neznělým protějškem [s] a navíc byla norské variantě přidána koncová otevřená slabika, zatímco anglický originál je pouze jednoslabičný. Domnívám se, že tato změna souvisí s potřebou začlenit slovo do norského konjugačního systému, tak aby k němu mohla být bez problému přidána např. prézentní koncovka *-r*.

Poměrně novým slovem, které se objevilo v novinách na konci 90. let ve spojení s narkomanií, je *en doper* – narkoman. Je odvozeno z anglického *dope* – droga, ale též nadrogovat se, a odpovídalo by českému „feťák". Zachovala se u něj grafická forma, došlo pouze ke změně výslovnosti na [du:per]. Známá odvozenina od téhož slova je *doping*; používaná hlavně v oblasti sportu. Familiární je v norštině rovněž sloveso *å dope seg* – zfetovat se.

Ve spojení s cestováním se v posledních několika letech rozšířilo slovo *backpacker*, do češtiny doslovně přeložené jako „turista s batohem". Značí člověka, který se snaží cestovat co nejlevnějším způsobem, tzn. „mít vše potřebné na svých zádech". V novinách se pojmenování vyskytlo okolo roku 1995. Norská verze *backpacker* je *ryggsekkturist*, používání obou je vyvážené. Anglické slovo *jet lag* je v norském prostředí také novinkou posledních pěti až osmi let. Podle Fronka znamená *jet lag* potíže způsobené přeletem několika časových pásem, pásmová nemoc (Fronek 1996, s. 494). V norštině se slovní spojení sice píše dohromady jako jedno slovo *jetlag*, nicméně anglická výslovnost se zachovává.

Anglické *kick-off* patří do fotbalu, ale v nedávné době se začalo používat také v kulturní a vzdělávací sféře. Norské *kickoff* je spjato především s úspěšným začátkem nějaké události nebo školního roku a je čím dál tím více používáno generací nejmladších Norů. Anglická podoba i výslovnost zůstaly zachovány. Úplnou novinkou je podle F. E. Vinjeho slovo *fløyteblåser*, z anglického originálu *whistle blower*. Výraz byl poprvé použit v novinách v roce 2003 v souvislosti se zaměstnankyní advokátní kanceláře v Oslo, která odhalila veřejnosti jisté interní informace o firmě a tím ji poškodila (Vinje 2003, s. 26). Původní anglické *to blow the whistle on sb.* znamená udat někoho nebo prásknout něco na někoho. Odtud byl odvozen název pro člověka, který je za poškozující činnost zodpovědný, *whistle blower*. Norština pojmenování převzala a nahradila je doslovným norským překladem *fløyteblåser*. Jelikož jde o rok starý neologismus, pouze čas ukáže, zda se v norské slovní zásobě uchytí.

Pronikání angličtiny do mateřské slovní zásoby se v současnosti nemůže úplně ubránit snad žádný jazyk. V případě norštiny se Norská jazyková rada snaží o co největší ponorštění, tak aby byla slova vyslovována i psána podle norských pravidel. V roce 2000 schválila u některých výrazů novou možnou psanou formu: namísto *c* se může psát *s* např. ve slově *seleber*, *seilonsk*, *sellofan* atd.; namísto *w* lze psát jednoduché *v* jako např. *vok(k)* vedle anglického *wok* (Vinje 2003, s. 38). Rada usiluje také o to, aby společnost přijímala a aktivně používala vedle cizích slov i jejich norská synonyma. Pokud jde o výše zmíněné případy, byly jim navrženy následující ekvivalenty: namísto *å chatte* se doporučuje používat *prate på nettet*, popř. *teksprate*; u slova *jetlag* je možná verze *jet(t)sjuke*, *jet(t)syke* nebo *døgnville*; *kickoff* je ve sportu *avspark*, u jiných aktivit *oppstart*. *Mail* už má svoje norské podoby zažité, a to *e-post*, *e-brev* nebo *e-melding*. U slova *å shoppe* je možnost náhrady slovem *å handle*, *gå på handletur*, *gå i butikker*. *Opplæringstilsett*, *opplæringskandidat*, *praktikant* nebo *opplæringsansatt* jsou variantami k výrazu *trainee*.

Jak je zřejmé, slova přejatá a odvozená z angličtiny se stávají nedílnou součástí norského lexikonu. Velký podíl na jejich rozšíření mají norská televize a periodika. Nová slova jsou přejímána zejména v odvětví marketingu, sportu, hudby a ekonomie. Avšak největší zastoupení má informatika, jejíž rozvoj je na přelomu 21. století nejmarkantnější. V reakci na tento vývoj se snaží Norská jazyková rada podporovat zavádění norských pravopisných variant nebo opisů anglických slov. Ve finále to však bude pouze norská společnost, kdo rozhodne, do jaké míry se to které slovo ujme a jakou formu budou rodilí mluvčí používat.

Lenka Kaclerová

Literatura

FRONEK, J. *Anglicko-český slovník.* Voznice: Leda, 1996.
JOHANSSON, S.; GRAEDLER, A.-L. *Rocka, hipt og snacksy.* Kristiansand: Høyskoleforlaget Grafisk produksjon, 2002.
KADEČKOVÁ, H. Jazyková pluralita. Případ Norska. Čeština doma a ve světě, 1993, roč.1, č. 2, s. 80–82.
LANDRO, M. I.; WANGENSTEEN, B. (Eds.). *Bokmålsordboka.* Oslo: Universitetsforlaget, 1993.
VINJE, F.-E. *Språk 2004. En situasjonsrapport.* Oslo: ChrSchibsteds Forlag A/S, 2003.
WEINER, E.; SIMPSON, J. (Eds.). *The Oxford English Dictionary (2nd edition).* Oxford: Oxford University Press, 1989.

Elektronické zdroje

Atekst: http://atekst.mediearkivet.no/atekst/ (15. 8. 2004)
Norsk språkråd: www.sprakrad.no (22. 8. 2004)
Aftenposten: www.aftenposten.no (10. 8. 2004 – 30. 8. 2004)

Poznámky

[1] Pro transkripci výslovnosti v hranatých závorkách je užívána česká varianta Mezinárodní fonetické abecedy (IPA).

[2] Údaje byly čerpány z Atekstu, internetového archivu deníku Aftenposten.

Slovníček norských výrazů
(Pro ilustraci je u některých slov uveden v závorkách přesný doslovný překlad z norštiny)

Finis – konec
Cash – srážka
Jobbe – pracovat
Klubb – klub
Outsider – outsider
å skvise – zmáčknout, sevřít
teit – těsný
en komfortabel stol – pohodlná židle
kollisjonspute – airbag (kolize + polštář)
å shoppe – nakupovat
shoppingvirsomhet – obchodní činnost
gatekjøkkenmat – jídlo z pouliční kuchyně (ulice + kuchyně + jídlo)

raskmat – (rychlé + jídlo) výraz pro pizzu, párky v rohlíku a podobně, podobný anglickému „fast food"
snøbrett – snowboard (sníh + prkno)
carvingski – carvingové lyže
e-post – elektronická pošta
berbar datamaskin – přenosný počítač
å chatte – chatovat
dotcom-selskap – internetové společnosti
nettavis – internetové noviny
ryggsekkturist – batůžkář (batoh + turista)
fløytebläser – (píšťalka + foukat)
seleber – celebrita
seilonsk – cejlonský
sellofan – celofán
vokk – pánev wok
prate på nettet – chatovat (mluvit po internetu)
teksprate – chatovat (technika + mluvit), mluvení pomocí techniky
jetsjuke, jetsyke – (letadlo + nemocný)
avspark – výkop (ve fotbale)
oppstart – začátek události, akce
e-brev – elektronický dopis
e-melding – elektronický vzkaz
opplæringstilsett – aspirant
opplæringskandidat – (zaučení + kandidát)
opplæringsansatt – (zaučení + zaměstnanec)
å handle – nakupovat
gå på handletur – jít nakupovat
gå i buttiker – jít do obchodů, chodit po obchodech

rver internet touch multitasking byznys interface on-line mitink manager greenfield e-mail
e mitink manager apgrejdovat greenfield multitasking byznys interfa
on-line pad multitasking team manager voucher SMS company chat shop mail
anager multitasking multitasking greenfield multitasking byznys interf
on-line pad multitasking internet touch pad loft multitasking server internet touch
ultitasking byznys manager greenfield multitasking leasing greenfieldinternet touch pad
ultitasking server internet touch pad multitasking byznys manager greenfield multitas
enfield on-line mitink manager greenfield manager greenfield multitasking interf
-line file mitink manager pad multitasking byznys junior manager company chat shop mail
anager multitasking multitasking server internet touch pad multitasking
anager greenfield multitasking leasing greenfield touch pad manager screening man
grejdovat greenfield multitasking multitasking greenfield multitasking byznys
terface on-line pad multitasking internet touch pad loft multitasking se
ternet touch pad multitasking byznys manager greenfield multitasking leasing greenfield
grejdovat greenfield multitasking byznys interface on-line pad mult
ad team internet touch pad loft multitasking server internet touch pad multitas

NÁZORY GRAMATICKÉ A STYLISTICKÉ

Onyma a jejich význam pro popis současného jazyka

Z hlediska synchronního popisu jazyka představují onyma/propria (vlastní jména) jeho nezbytnou součást. Popisem pouhé apelativní sféry bychom obraz o celkovém stavu jazyka daného jazykového společenství velmi ochudili. Jakou roli při synchronním popisu jazyka (a to v současnosti) mají onyma? Jsou všechny podkategorie onym, tj. toponyma (jména místní a pomístní – např. město *Praha*, ulice *Nerudova*), antroponyma (jména osob – např. rodné jméno *Jan*), chrématonyma (jména produktů lidské činnosti – např. zubní pasta *Elmex*), stejně „významné" pro poznání současného jazyka, nebo poskytují nestejnou míru informací? Na tuto otázku chceme dát odpověď v následujících řádcích. Probereme jednotlivé podkategorie onym v tomto pořadí: chrématonyma, toponyma, antroponyma.

Ze synchronního pohledu podávají chrématonyma obraz jazykových prostředků v dané době, a to často na průniku sféry apelativní (tj. sféry jmen obecných) a propriální (tj. sféry vlastních jmen). Chrématonyma (např. jména různých výrobků, jména firem, institucí, spolků, výsledků umělecké činnosti atp. – *automobil Škoda Octavia, firma Telecom, Univerzita Jana Evangelisty Purkyně v Ústí nad Labem, Legenda o svaté Kateřině* aj.) určitého jazyka průběžně vznikají a také zanikají, takže uživatel jazyka se setkává s novými názvy a někdy může být ne-li tvůrcem nového chrématonyma, pak alespoň svědkem pojmenovacího aktu (např. i prostřednictvím médií). Takto je uživateli jazyka umožněno přímo sledovat uplatňování jazykové matérie v propriální sféře, tj. buď využití apelativních jazykových prostředků pro nominaci (pojmenování) onymických objektů, nebo využití již existujících propriálních forem, pojmenovávajících doposud ovšem onymický objekt jiné podkategorie onym (přesněji řečeno jiné podkategorie toponym, antroponym, chrématonym). Uživateli jazyka tak chrématonyma podávají poznatky o stavu jazyka v jistém

časovém období, o oblibě nominačních postupů, prostředků a forem v daném jazykovém společenství a také o vztahu uživatelů jazyka k němu samotnému, tj. tedy o jazykové kultuře daného jazykového společenství.

Takové poznatky o stavu současného jazyka nepodávají např. toponyma daného jazyka, neboť ta jsou výsledkem pojmenovacích aktů v různých jednotlivých okamžicích vývoje jazyka, např. složeniny *Bosonohy*, *Veleliby*, *Soběhrdy* se tvořily do konce 15. století, nikoli však později. V současné době se navíc nová toponyma tvoří jen ve velmi omezené míře, např. název *Havířov* z 50. let 20. století. Toponyma poskytují pro studium současného jazyka především informace o jejich užívání v komunikaci, tj. o jejich gramatické stránce, pravopise, výslovnosti a frekvenci, jen v malé míře informace o jejich vzniku a utvářenosti. Nová toponyma přirozeně mohou vznikat i nadále, jejich potřeba je však pevně svázána s potřebou jednoznačně identifikovat onymický objekt prostorového charakteru (nově vzniklé město n. obec n. městská čtvrť, příp. nově vzniklá orná půda, louka, cesta, rybník apod.). Takové objekty však vznikají v současné době jen ve velmi malé míře, ať už jde o objekty sídelního charakteru (oikonyma) či nesídelního charakteru (anoikonyma). Oikonyma jsou jména místní, tj. jména měst a obcí (tj. objektů sloužících k obývání člověkem), anoikonyma představují jména pomístní, tj. hor a pohoří, vodních toků a ploch, lesů, luk, pozemků, cest apod. (tj. objektů nesloužících k obývání člověkem). Příčinou vzniku takovýchto objektů jsou pochopitelně výrobní a ekonomické aktivity člověka a společenská potřeba pojmenovat nové onymické objekty pevně fixované v prostoru. Dynamiku toponym v současném jazyce tak spíše „zajišťují" nově vzniklá tzv. mikrosociální toponyma, tj. toponyma utvořená určitou mikrosociální skupinou a užívaná v komunikaci jejích členů[1]. Jde např. o neoficiální pojmenování konkrétních prostorů (ulic, náměstí, parků), která se užívají právě v rámci určité sociální skupiny (např. v mluvě mládeže). V Ústí nad Labem se např. Masarykově ulici říká mezi staršími uživateli jazyka *Fučka*, neboť se tato ulice dříve jmenovala *Fučíkova*.

Z uvedeného ale vyplývá, že mikrosociální toponyma mají nízkou komunikační potenci a taktéž nízkou ustálenost ve vědomí všech ostatních mluvčích (tj. mimo danou mikrosociální skupinu) daného jazykového společenství. K té přispívá i skutečnost, že se šíří převážně ve verbální podobě. Nedají se obvykle zjistit z psaných textů, ale pouze speciálním výzkumem, konaným se členy dané mikrosociální skupiny. Podobně je tomu i u mikrosociálních antroponym[2]. To jsou neoficiální pojmenování osob (např. různé přezdívky – obéznímu spolužákovi se ve třídě přezdívá *Šunky/Šunki*), která jsou užívána v komunikaci členů určité sociální skupiny.

Z nově tvořených mikrosociálních toponym a antroponym lze vysledovat tendence při užívání nominačních postupů a prostředků v současném jazyce, speciálně tedy v jeho propriální sféře. Jinými slovy, z takovýchto nově tvořených vlastních jmen (příklady *Fučka*, *Šunky/Šunki*, viz výše) je možné usoudit, které slovotvorné způsoby a postupy (odvozování, skládání, zkracování) a které slovotvorné prostředky (např. předpony, přípony, členy složenin) jsou v současné češtině oblíbené. Tím dosahují mikrosociální onyma pro výzkum současného jazyka stejného významu jako chrématonyma. Z pohledu zkoumání současného jazyka je patrné, že jistý význam má i rozlišení onym mikrosociálních od onym ne-mikrosociálních (tj. v našem pojetí všech ostatních).

Ne-mikrosociální antroponyma se v současném jazyce na rozdíl od ne-mikrosociálních toponym (která se přece jen v nějaké míře tvoří a mohou tvořit) netvoří vůbec. Při pojmenovávání nového lidského jedince se totiž jeho budoucí jméno morfematicky neutváří, ale je vybíráno a posléze vybráno z již existujícího repertoáru antroponymních forem[3]. Ten se přirozeně může rozšiřovat, ovšem nikoli morfematickým utvářením antroponymní formy, ale přejímáním již existujících, hotových antroponymních forem. Tzn., že ten, kdo pojmenovává nově narozeného jedince např. jménem *Tomáš*, neutváří toto pojmenování nově a k tomuto účelu, nýbrž vybírá toto jméno již z existujícího souboru křestních jmen.

Antroponyma neposkytují tedy pro studium současného jazyka žádné informace o využívání nominačních postupů a prostředků v současném jazyce. Poskytují však – podobně jako toponyma – informace o své gramatické, pravopisné a výslovnostní stránce, dále o své frekvenci a především – ve shodě s chrématonymy a na rozdíl od toponym – o své oblibě mezi uživateli jazyka daného jazykového společenství. Určitá antroponymní forma (např. rodné jméno) se stává častěji rodným jménem antroponymických objektů (tj. nově narozených dětí). Právě obliba nějaké konkrétní antroponymní formy je příčinou její vysoké (nebo alespoň vyšší) frekvence v daném jazykovém společenství. Taktéž i mezi jednotlivými podkategoriemi chrématonym a mikrosociálními toponymy a antroponymy lze sledovat to, co bychom mohli označit jako oblíbenost jazykových prostředků (např. slov, komponentů složenin, předpon, přípon apod.). Tím se antroponyma z hlediska významu pro popis současného jazyka přibližují chrématonymům a mikrosociálním toponymům, mikrosociálním antroponymům.

Kategorie oblíbenosti, event. módnosti, není v toponymní sféře podle našeho názoru zastoupena. Nelze asi uvažovat o tom, že např. toponymní forma *Praha* je oblíbená, což v případě nějaké antroponymní formy (např. *Tereza*) naopak

tvrdit lze. Skutečnost, že např. existuje více toponymických objektů stejného druhu (např. měst nebo obcí) majících tutéž propriální formu (např. *Praha*), není dána oblibou nebo módností takové formy, ale různými souvislostmi (např. metonymickými), které se při pojmenovacím aktu uplatnily jako pojmenovací motiv. Toponyma vznikala v různých fázích vývoje jazyka a odrážela jeho stav (včetně vývoje nářečního, tj. geograficky podmíněného) v daném období. Naproti tomu chrématonyma (např. název hračky *Superžirafa*) a antroponyma (např. rodné jméno *Tereza*) aspekt oblíbenosti a módnosti mít mohou.

Stejně tak nelze uvažovat o oblíbenosti, resp. módnosti, nějaké toponymní propriální formy v důsledku transonymizace (tj. přenosu vlastního jména nějakého onymického objektu na jiný objekt) typu toponymum › chrématonymum (např. jméno obce se může stát jménem nějakého produktu lidské činnosti – např. pojmenováním *Vltava*, tj. názvem řeky, se pojmenuje i rozhlasová stanice) nebo toponymum › antroponymum (např. jméno obce se může stát např. příjmením jedince, např. *Hradec*). Jméno nějakého toponymického objektu se může stát jménem chrématonymického objektu, příp. několika chrématonymických objektů různého druhu, ne však z důvodu oblíbenosti (módnosti) dané toponymní formy. Pokud se taková forma používá např. v současném jazyce pro pojmenování různých druhů chrématonymických objektů, vyplývá její oblíbenost (pokud je však v takových případech oblíbenost vůbec relevantním faktorem) až z oblíbenosti této propriální formy jako prostředku tvoření chrématonym, nikoli z oblíbenosti výchozí toponymní formy jako prostředku tvoření nových toponym. Právě pro sféru chrématonym (a antroponym) je totiž kategorie oblíbenosti relevantní. Pojmenujeme-li např. různé výrobky (např. oplatky, zubní pastu aj.) formou *Praha* a stane-li se tato forma oblíbeným pojmenovacím prostředkem mnoha různých výrobků, nejedná se již o oblíbenost názvu hlavního města České republiky. Z hlediska popisu současného jazyka jsou nejdále od sebe chrématonyma[4] a ne-mikrosociální toponyma, neboť styčnou plochu mezi nimi tvoří v současném jazyce nemnohá nově vzniklá toponyma[5] (např. *Havířov*, viz výše).

Řečeno na závěr: Chrématonyma a všechna mikrosociální toponyma a antroponyma (např. zubní pasta *Elmex*, ulice *Fučka*, spolužák *Šunky/Šunki*, viz výše) poskytují důležité poznatky pro studium synchronní slovotvorby daného jazyka. Jde především o poznatky o aktuálně se uplatňujících nominačních postupech a jazykových prostředcích (slovech, komponentech složenin, předponách, příponách apod.) v daném relativně krátkém časovém období. Z uvedených zjištění vyplývá i obliba některých jazykových prostředků mezi uživateli jazyka.

Kromě toho chrématonyma poskytují i informace o své gramatické stránce, výslovnosti, pravopisné stránce a frekvenci v jazyce, podobně jako i všechna ne-mikrosociální toponyma a antroponyma.

Blízko k chrématonymům, mikrosociálním antroponymům a toponymům mají antroponyma, protože jejich styčnou plochu v užším smyslu (viz pozn. 5) tvoří oblíbenost jazykových forem. Ne-mikrosociální toponyma (např. název města *Praha*) mají z hlediska významu pro popis současného jazyka blíže k chrématonymům než k antroponymům. Mezi antroponymy a toponymy specifické styčné plochy v současném jazyce nenalézáme. Aspekt oblíbenosti totiž toponymním formám chybí. V omezené míře se však toponyma tvoří a mohou tvořit stejně jako chrématonyma a na rozdíl od ne-mikrosociálních antroponym, která se netvoří morfematicky, ale jsou výsledkem pojmenovatelova výběru z repertoáru již existujících jmen.

V centru pozornosti pro popis současného jazyka jsou (nebo by měla být) mezi onymy chrématonyma, mikrosociální toponyma a mikrosociální antroponyma. Naopak dále od centra pozornosti jsou antroponyma a toponyma. Platí zde nepřímá úměrnost: čím více je proprium v centru pozornosti současného jazyka, tím méně je v centru pozornosti jeho historického vývoje. Tím se také vysvětluje fakt, že antroponyma a zvláště toponyma mají mnohem větší důležitost při diachronním popisu jazyka než chrématonyma.

V popisech současné češtiny by tedy hlavní těžiště popisu onym mělo podle našeho názoru spočívat v zachycení alespoň základních nominačních postupů a prostředků, uplatňujících se při tvoření chrématonym a všech mikrosociálních onym. Tato onyma tvoří významnou součást nejen propriální sféry jazyka, ale i celého bohatství slovní zásoby. Současné jazykové příručky zatím považují chrématonyma spíše za okrajovou sféru vlastních jmen, příp. jazyka vůbec.

Patrik Mitter

Literatura

Akademický slovník cizích slov. Praha: Academia, 1995.
IMRICHOVÁ, M. *Logonymá v systéme slovenčiny*. Prešov: FHPV PU, 2002.
KNAPPOVÁ, M. Obchodní jméno jako fenomén onomaziologický a sociologický. *Slovo a slovesnost*, 1995, roč. 56, s. 276–284.
KRŠKO, J. Výzkum mikrosociálnych toponým. In *Propria v systému mluvnickém a slovotvorném*. Sborník prací PdF MU v Brně, sv. 143, řada jazyková a literární č. 28. Brno: MU, 1999, s. 89–93.
KRŠKO, J. Úloha stredu a okraja societ při tvorbe prezývok. In *Okraj a střed v jazyce a literatuře*. Ústí nad Labem: UJEP, 2003, s. 82–86.
Mluvnice češtiny 1. Praha: Academia, 1986.

Slovník zkratek. Praha: Encyklopedický dům, 1994.
ŠIPKOVÁ, M. K jednomu typu názvu podniků. *Naše řeč*, 1995, roč. 78, s. 223–224.
ŠRÁMEK, R. *Úvod do obecné onomastiky*. Brno: MU, 1999.

Poznámky

[1] Mikrosociálními toponymy se zabývá ve slovenské onomastice J. Krško, např. Krško 1999.
[2] Srov. např. Krško 2003.
[3] Termín „propriální (toponymní, antroponymní, chrématonymní) forma" užíváme tehdy, neodkazuje-li forma, kterou chápeme jinak jako vlastní jméno, k nějakému konkrétnímu referentu (nositeli), ale když je pouhým „obecným" označením nebo jménem nějakého vlastního jména. Termín „vlastní jméno" používáme tehdy, odkazuje-li forma ke konkrétnímu referentu.
[4] Vymezení *mikrosociálních chrématonym* (např. názvy *U Hnáty, Na Hnátě* pro *Hostinec U městského dvora* v Ústí nad Labem, rozšířené mezi studenty) není z hlediska popisu současného jazyka tolik relevantní.
[5] Na rozdíl od antroponym. Gramatická stránka, výslovnost, pravopis a frekvence jsou vlastnosti společné všem vlastním jménům. Nepovažujeme je tedy za styčné plochy v užším smyslu mezi jednotlivými podkategoriemi onym.

Řekl..., nebo pateticky prohlásil?

Ozvláštňování uvozovacích vět v publicistickém stylu

„Když dá štěstí, můžu vyhrát," pravil Kraus...
(Lidové noviny 27. 1. 2006, s. 18)

Pro řadu útvarů publicistického stylu je charakteristické, že obsahují rozmanitým způsobem ztvárněné reprodukované řeči různých osob. S tím je spojena řada zajímavých otázek – např. čí řeč je v textu reprodukována a nakolik je reprodukce přesná, zda je z textu zřejmé, kde reprodukce začíná a kde končí atd. Zajímavý je však i způsob, jakým jsou přímé řeči v novinových článcích citovány, jaká slovesa či slovesné konstrukce se objevují ve větách přímou řeč uvozujících.

Jistě nepřekvapí, že novinové texty mají i v tomto případě mnoho společných rysů s texty jinými: některé výrazy pouze neutrálně signalizují, že uvádějí přímou řeč (např. *řekl, říká, tvrdí, prohlásil, uvedl, sdělil, informoval*), některé dodávají informace o záměru mluvčího (např. *souhlasí, připomněl, potvrzuje, ptal se, přeje si, varuje, chválí*), o jeho rozpoložení, emocích a různých neverbálních prostředcích (*usmívá se, směje se, říká s úsměvem, roztáhl ústa do širokého úsměvu, zařve, krčí rameny*), o organizaci diskursu (*odpovídá na otázku, dodává, reagoval*) atd. Relativně jednotvárné bývají v tomto ohledu zprávy převzaté z tiskových kanceláří či přeložené z cizích jazyků. Naopak nejpestřejší prostředky jsou pochopitelně užity tam, kde autoři chtějí zachytit průběh nějaké události, popsat emoce, které ji doprovázejí, či vyjádřit svůj postoj; typickým příkladem jsou články o sportu. – Zvláštnostmi uvozovacích vět v „příběhových" textech se ostatně před časem v tomto časopise zabýval i R. Adam, který také uvedl řadu pěkných příkladů toho, že k uvozování přímé řeči neslouží pouze slovesa mluvení (pravení).[1]

Pestrost užitých prostředků souvisí s dvěma jevy. Autoři článků často nechtějí jen přinášet informace o tom, kdo, co, popř. s jakým záměrem řekl, ale snaží se text také ozvláštnit, učinit „živějším" či atraktivnějším. Zároveň se pokoušejí vyhnout užívání stále stejného slovesa. – A občas úsilí vyhovět požadavkům na atraktivitu a neopakování se převáží nad obvyklou funkcí uvozovacích vět... Podívejme se tedy na několik příkladů ozvláštňování uvozovacích vět blíže.

Běžným prostředkem ozvláštnění jsou výrazy, které jsou různě intenzi-

fikované a mají různě zabarvené konotace. Stejná situace tak může být ztvárněna dosti odlišně. Zatímco v jednom periodiku trenér po prohraném zápase **odpovídá, ubezpečuje** a **přiznává** (např. *„Snad ne, musíme se z toho poučit. Ale že to nebylo v poslední době špatné, to si tedy nejnalhávejme," přiznává Růžička*; MF Dnes 11. 3. 2006, s. B12), v jiném **se** už **zlobí** a **hřímá** (*„To nebyla Slavia, jakou chci vidět," hřímal Vladimír Růžička.... Chybí bojovnost, přišlo upokojení. Takhle nemůžeme hrát play off," zlobil se.* LN 10. 3. 2006, s. 21).

K ozvláštnění slouží i to, že emoce doprovázející vyjádření jsou někdy popisovány výrazně – v některých případech možná přehnaně – expresivními výrazy. Akrobatický lyžař **láteří** (*„Štve mě, když jsem se dokopal ke skákání, že jsem se nedokopal k tomu, abych to ustál," láteřil.* Metro 6. 2. 2006, s. 13) a hokejista **se rozplývá** (*„Takový zápas přijde jednou za život," rozplýval se sedmadvacetiletý Bulis.* LN 27. 1. 2006, s. 18). Skokan na lyžích **smutní** (*„Určitě je to velké zklamání, když tohle člověka potká čtrnáct dnů před olympiádou," smutnil Hájek...*; LN 27. 1. 2006, s. 19) a krasobruslařka se neusmívá, ale **uculuje se** (*„To nikdy nevíte," uculí se sedmnáctiletá dívka.* MF Dnes 23. 2. 2006, s. C5). Občas snad ani nezáleží na tom, zda jde o označení odpovídající síle a odstínu vyjádřené emoce: zraněný ve „své" přímé řeči říká, že jej situace *štve*, podle uvozovací věty **se** však **rmoutí** (*„Už to nebolí, ale prudké pohyby dělat nemůžu. Snad začnu brzy chodit. Tohle mě docela štve," rmoutil se*; LN 27. 1. 2006, s. 19).

Úsilí neopakovat užívaná slovesa a upoutat čtenáře vede také k výběru sloves méně běžných a k užití prostředků obrazných. Někdy poslouží k vyjádření autorova postoje k subjektu citovaného mluvčího a např. z informace o setkání politiků vytvoří takřka divadelní scénku (*„Milý Jirko, mám pro tebe jeden dárek," **praví bodře** Zeman a potřásá rukou někdejšímu rivalovi. ... premiér má pro něj připravenou velikou láhev Becherovky „Kdybys četl moji knihu, věděl bys, že už jsem přešel na slivovici," **ohrnuje** Zeman **v žertu nos***; Nedělní svět 17. 7. 2005, s. 2). Někdy však autor zvolí slovesa či obraty, které se do daného kontextu nehodí svým významem, stylistickým zabarvením nebo konotacemi, které vzbuzují. Ministerská úřednice potom informace o celkovém zlepšení kvality vody v zemi nesděluje, ale může se jimi **holedbat**, tj. „domýšlivě se vychloubat" (jak definuje toto sloveso Slovník spisovné češtiny), jako kdyby šlo o její osobní zásluhy (*„Za posledních dvanáct let se podařilo eliminovat výskyt nejhorší třídy kvality vody," holedbá se Jarmila Krebsová z ministerstva životního prostředí*; Nedělní svět 17. 7. 2005, s. 3). Jindy vzniká mezi slovesem a kontextem napětí, které autor zřejmě nezamýšlel. V takových případech např.

mluvčí elektrárny ve „své" přímé řeči sice užívá méně formálního výrazu *bavit se o něčem*, ale akt, kterým své sdělení oznamuje, je podobně jako u hrdinů Poláčkovy knihy označen knižním slovesem **pravit** („*S profesorem Knížákem jsme se bavili o tom, že by bylo pěkné graficky oživit chladicí věže,* " *pravil mluvčí elektrárny Petr Spilka*; MF Dnes 14. 7. 2005, s. A5). Občas však (zrádně) získají nežádoucí konotace i slovesa zcela „nevinná", např. **povídat**. Sloveso běžně asociujeme asi především s povídáním příběhů, pohádek, vtipů, hloupostí, s upovídaností, s nezávazností hovoru. V publicistických textech se však objevuje často jen u krátkých sdělení ve významu prostého **říci**, typicky v článcích se sportovní tematikou, v nichž se sportovci vyjadřují ke svému úspěchu či neúspěchu v určitém závodě. Vzhledem ke svým obvyklým konotacím však takto užité sloveso asociuje – autorem asi nezamýšlenou – nezávaznost, popř. neserióznost vyjádření, vyvolává pocit, jako by autor tomu, co citovaný řekl, nedůvěřoval... (srov. např. „*Pro tenhle závod jsem trénoval celý život,* " *povídá*; MF Dnes 23. 2. 2006, s. C5; „*Na kole už moc nejezdím, podívejte na ty šedivé vlasy. Vozí mě autem. Alespoň bývám všude první,* " *povídá*; MF Dnes 14. 7. 2005, s. D2; podobné „efekty" mohou být spojeny i se slovesem **vyprávět**).

A mohli bychom *uzavřít debatu* tím, že bychom *dodali*, *doplnili*, *citovali* a *vypočítávali* i řadu dalších příkladů, které bychom mohli *objasňovat* či *okomentovat*. Občas bychom *se* jimi třeba *zaklínali*, občas je *křičeli*, občas *si* je *šeptali*. Před některými doklady, na které bychom *vzpomínali*, bychom možná trochu *varovali*, některé *ocenili*, nad jinými *vtipkovali* či *se zahloubali* a nad některými *se* možná i *zasnili*.

Lucie Saicová Římalová

Poznámky

[1] ADAM, R. „...hledal Smrž vhodný příměr" aneb Jak české deníky uvozují přímou řeč. ČDS, 2002, roč. X, č. 1, s. 14-17.

ČEHO SI TAKÉ VŠÍMÁME

Označení *hloupého člověka* v češtině[1]

Současná věda má antropocentrický charakter, v centru její pozornosti je člověk a snaha poznat ho co nejlépe. To se týká i lingvistiky, zejména kognitivního přístupu k jazyku. Kognitivisté předpokládají, že pomocí jazyka je možno odhalit lidský pohled na svět. Bylo prokázáno, že tento pohled je výrazně antropocentrický: člověk poznává okolní svět prostřednictvím svých pěti smyslů a to se odráží v jazyce. Člověk je totiž míra všech věcí. Velice důležité je pro něj sebepoznání – a jazyk nám poskytuje opravdu zajímavé údaje o tom, jak člověk vidí sám sebe.

Pokusíme se podívat na jednu závažnou lidskou vlastnost, a to rozumovou schopnost, a na její jazykové vyjádření. Z tohoto hlediska můžeme hodnotit člověka jako chytrého nebo hloupého. Zajímavým faktem je to, že obraz hloupého člověka v češtině (a také například v ruštině) je prezentován větším počtem pojmenování než obraz člověka chytrého.[2]

Podívejme se nejdříve na řadu synonym k výrazu *hloupý* (Pala – Všianský 2000). Termín ‚synonymum' zde chápeme v širším významu a zařazujeme do synonymické řady všechny lexikální prostředky pojmenování hloupého člověka, adjektiva i substantiva: *hloupý – omezený, nechápavý, tupý, zaostalý, nerozumný, nemoudrý* a také *hlupák – omezenec, nevzdělanec, ignorant, zaostalec, pitomec, blbec, debil, idiot, kretén* aj. Dominantou řady je adjektivum *hloupý*, které má nejširší a nejobecnější význam a je stylisticky neutrální, zatímco ostatní členy řady označují různé aspekty hlouposti a jsou většinou expresivně zabarvené.

Za *hloupého* je považován člověk mající omezené rozumové schopnosti (SSČ 1994). To znamená, že v povědomí rodilých mluvčích existuje představa o normě rozumových schopností a odchylky od ní se hodnotí jako projev hlouposti.

Pro kognitivní analýzu je zajímavá motivace některých pojmenování hloupého člověka. Z tohoto hlediska můžeme rozdělit synonyma do tří skupin:

1. Pojmenování, která vznikla metaforickým přenosem názvů konkrétních fyzických procesů a stavů na oblast mentálních procesů a stavů. Všeslovanský

kořen *glupъ pravděpodobně pochází z jiného praslovanského kořene *gluchъ (Rejzek 2001) a významový posun je *nedoslýchavý* > *nechápavý* > *hloupý* (kdo jakoby usilovně naslouchá, ale nechápe)[3]. Složitější je historie slova *pitomý*, které pochází od slovesa **pitati*, které znamenalo ‚krmit' a původně se používalo o ochočených zvířatech: „... pitomý byl ten, kdo od někoho přijímal potravu. ... Podobně jako zvířata bylo však možno *opitomiti*, tj. podřídit své vůli, i druhého člověka" (Němec – Horálek 1986). V současné době je ale vnitřní forma slov *hloupý* a *pitomý* zamlžená a sotva si ji uvědomují uživatelé jazyka. Jiná pojmenování se používají ve svém primárním významu i ve významu metaforickém jako označení vlastností. Například *natvrdlý* vyjadřuje „odolnost vůči různým tlakům", ale také označuje nechápavého člověka, protože „odolávat lze i působení pozitivnímu" (Nebeská 2003). Obdobně slovo *omezený* označuje jednak něco, co má menší rozměr, míru, než je žádoucí, jednak hloupého, neinteligentního člověka, tj. takového, který má menší rozsah rozumu, omezené rozumové schopnosti a znalosti.

2. Pojmenování, která vznikla od antonym odvozováním pomocí předpony *ne-*, tj. pouhou negací pozitivních vlastností: *nerozumný*, *nemoudrý*, *nechápavý*.

3. Přejaté medicínské termíny: slova *debil*, *kretén*, *idiot* původně označovala nemocné trpící různými duševními chorobami, v běžné řeči se užívají jako nadávky.

Z hlediska sémantického můžeme klasifikovat synonyma podle toho, který aspekt hlouposti charakterizují:

- pasivní neschopnost vnímat cizí myšlenky, chápat cizí úvahy (tu označují slova *tupý*, *natvrdlý*, *nechápavý*);
- neschopnost produkovat vlastní myšlenky (*nerozumný*, *nemoudrý*);
- nedostatek znalostí (*nevzdělanec*, *omezenec*); ten je často spojen s mládím a nezkušeností (*Kdo je mladý, ten je hloupý.*), zatímco stáří je často spojováno s moudrostí. To znamená, že rozumové schopnosti těsně souvisejí s učením, mohou se rozvíjet a *hloupost/chytrost* nejsou konstantními vlastnostmi člověka (na to poukazují spojení s temporálními slovy: ***Byl** jsem mladý, hloupý.* Nebo: *Já jsem **někdy** úplně pitomá.*).

Všechna synonyma označují a charakterizují především člověka. Zdrobněliny *hlupáček*, *hloupoučký* se používají buďto ve vztahu k dětem (*hloupoučké dítko*), nebo k dospělým, mají konotace něhy mluvčího vůči objektu hodnocení (*Barbaro, chtěla by sis mne vzít? Co říkáš? – Říkám ano, hlupáčku.*) a nemají konotace negativní na rozdíl od ostatních členů řady. Tato adjektiva mohou také charakterizovat zvířata (*hloupoučcí vlčci*). Pro označení zvířat se však nepoužívají slova *idiot*, *debil* nebo *omezenec*, *blbec*, protože pro charakteristiku

zvířat je relevantní jen obecné hodnocení rozumových schopností, které se vyjadřuje adjektivem *hloupý*, zatímco ostatní synonyma označují různé aspekty hlouposti nebo jsou příliš expresivní. V textech také nacházíme spojení *husa pitomá / ovce pitomá / kráva pitomá / koza pitomá*, která ale označují člověka, ne zvíře. Názvy zvířat jsou tedy jedním z nejpopulárnějších zdrojů metaforického pojmenování hloupého člověka a to se odráží zejména ve frazeologii.

Specifikum sémantické analýzy této synonymní řady je v tom, že většina synonym při užívání v komunikaci plní funkci nadávky, a proto je těžké rozlišit významové rozdíly, spíš můžeme hovořit o různém stupni expresivity; například slovo *idiot* se používá mnohem častěji než *debil* nebo *kretén* (1082 : 133 : 129 podle výskytů v ČNK), a proto je jeho expresivita poněkud setřena.

V českém obraze světa *hloupý* souvisí jednak s *bláznem* a *šílencem* (takhle se označují lidé, kteří „zcela ztratili rozum" (SSČ 1994) a ve společenství jsou považováni za nemocné), jednak s *naivním* a *prostoduchým* (u takových charakteristik se klade důraz na neschopnost rozpoznat a hájit svou výhodu).

Pojem hlouposti úzce souvisí s pojmem normy: značné množství činů může být hodnoceno jako hloupé (současně s jejich konatelem) kvůli tomu, že jsou odchylkami od určitých společenských norem. Nejvzdálenější od souladu s normou je chování *blázna*. Právě proto je považován za nemocného, neboť neuznává společenská pravidla, tudíž nemůže v tomto společenství normálně žít. Slovo *blázen* ale nemusí vždy označovat nemocného a může se používat jako nadávka nebo ve spojeních typu *je do ní blázen / být do něčeho blázen* (v posledním případě nemá ani negativní konotace), i tehdy však zdůrazňuje překročení míry normality. Nejmenší odchylku od normy představuje naopak *naivita*.

Soupis odchylek od společenských norem, podle kterých člověka nazývají *hloupým*, se pokusila sestavit ruská badatelka E. Busurinová (Busurina 2004). Z tohoto hlediska se hodnotí adekvátnost chování vůči normám logiky a rozumu; adekvátnost sociálního chování; adekvátnost emočních reakcí; přítomnost schopností a nadání v běžné nebo odborné činnosti aj. Uvedená kritéria hodnocení jsou zobecněná a mohou být aplikována nejen na ruskou kulturu. Existují však snad i kulturně specifické normy a jejich srovnávací zkoumání by mohlo být zajímavé.

Na závěr jen podotkněme, že označení hloupého člověka v češtině nejsou souborem pouhých nadávek, ale mohou prozradit hodně zajímavého o názoru Čechů na svět.

Tatjana Balaščenko

Literatura

BUSURINA, E. *Lingvokulturema „durak" v russkoj jazykovoj kartině mira.* Sankt-Petěrburg: AKD, 2004.
NEBESKÁ, I. *O hrubiánech a jemnůstkách. Čeština doma ve světě,* 2003, roč. 11, č. 1-2, s. 14-19.
NĚMEC, J. - HORÁLEK, J. *Zvířata pitomá, to jest ochočená.* In NĚMEC, J. - HORÁLEK, J. a kolektiv. *Dědictví řeči.* Praha: Panorama, 1986, s. 60-62.
PALA, K. - VŠIANSKÝ, J. *Slovník českých synonym.* Praha: NLN, 2000.
REJZEK, J. *Český etymologický slovník.* Voznice: Leda, 2001.
Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost. Praha: Academia, 1994.
Český národní korpus. http://ucnk.ff.cuni.cz/

Poznámky

[1] Příspěvek vznikl díky podpoře stipendia Mezinárodního visegrádského fondu.
[2] Detailnější propracování oblasti negativních pojmenování v jazyce je příznačná i pro označení jiných vlastností a jevů (viz analogickou poznámku o označování čichových vjemů v článku SAICOVÁ ŘÍMALOVÁ, L. Co nám nevoní. *Čeština doma ve světě,* 2003, roč. 11, č. 1-2, s. 21-26).
[3] Zajímavé je, že antonymum chytrý pochází od slovesa *chytat* (Rejzek 2001). Označení fyzicky rychlého člověka se tedy začalo používat pro člověka rychle chápajícího, což je příkladem stejného principu pojmenování, který odráží jistou zákonitost lidského myšlení.

O Boryšovi, půrku a kozím přístupu k lingvistické argumentaci

V prvním dvojčísle loňského ročníku *Češtiny doma a ve světě* byl uveřejněn článek Michaely Černé o přeřeknutích, tj. náhodných jazykových omylech vznikajících při produkci řeči. Podobné omyly pochopitelně mohou vznikat i na straně druhého účastníka mluvené komunikace, posluchače. Přeslechnutí jsou stejně častá jako přeřeknutí, avšak jejich motivace je odlišná. Zpravidla k nim dochází vlivem komunikačních šumů, zejména v hlučném prostředí, nebo tehdy, když nečekáme, že na nás někdo promluví, a nejsme připraveni vnímat řeč, či do třetice v případě, že mluvčí použije neobvyklé nebo pro nás neznámé jazykové prostředky. Velmi často též dochází k situaci, ve které se mluvčí a posluchač nejsou s to dohodnout, kdo z nich je za zkomolení informace zodpovědný, tedy zda šlo o přeřeknutí, nebo o přeslechnutí.

Klasifikaci podle jazykových rovin a podle principů, kterou M. Černá vytvořila pro přeřeknutí, lze v případě přeslechnutí využít jen stěží; kódování a dekódování jazykových sdělení zkrátka probíhají podle nestejných pravidel. V tomto článku se budu zabývat jen jedním typem přeslechnutí, a to typem vymezeným

podle druhu jazykových projevů, v nichž k přeslechnutí dochází: půjde mi pouze o přeslechnutí v písňových textech. Jak uvádí Steven Pinker (1994, s. 185–186)[1], v anglosaském světě se pro taková přeslechnutí vžil termín „mondegreens": vytvořil ho novinář Jon Carroll podle toho, že v lidové písni místo „They have slain the Earl of Moray and laid him on the green" slýchal „They have slain the Earl of Moray and **Lady Mondegreen**". Moje sbírka mondegreenů zdaleka není tak rozsáhlá jako sbírka přeřeknutí M. Černé; obsahuje jen několik písňových přeslechnutí vlastních, mých příbuzných a přátel a pár českých mondegreenů obecně známých. Mondegreeny cizojazyčné (tedy kupř. omyly Čechů při rozumění anglicky zpívaným písním) zde pominu; v nich vstupuje do hry ještě podstatný faktor nedostatečného zvládnutí nemateřského jazyka.

Mondegreeny lze rozdělit do dvou skupin podle toho, zda v chybně slyšeném úseku textu dochází ke změně fonémové skladby (záměně, přidání či vynechání fonému nebo skupiny fonémů), nebo ne. V druhém případě vzniká přeslechnutí mylnou segmentací textu. Dokud jsem jako dítě neznal výraz *topůrko*, byl jsem přesvědčen, že se v lidové písni *Já do lesa nepojedu* zpívá „Sekyra je za dva zlatý a **to půrko** za tolar", a odhadoval jsem, že *půrko* je nějaký dřevorubecký nástroj. V písni *Ach synku, synku* jsem slyšel „Ach synku, synku, **domalý jsi**" a význam neznámého adjektiva jsem si vykládal jako „ještě dost malý". Dalším příkladem mylné segmentace textu je přeslechnutí jednoho mého kamaráda. Popsal mi ho takto:

Včera jsem si pustil Noc na Karlštejně a vzpomněl jsem si: „Kdypak tetřevi hon s lovci prohrají" jsem dlouhá léta (pravda, s jistou nejistotou) vnímal jako „Kdypak **tetřevi Honzlovci** prohrají" (nějací Honzlovci – podle vzoru Kapetovci –, kterým se přezdívá tetřevi, asi že se tak chovají).

Místo „na stěně zasněně nejkrásnější z kin" si lze v písni Ivana Hlase o malé Lucii a andělech při troše zlé vůle představit text „na stěně zasněně **nejkrásnější skin**". Několik čistě segmentačních mondegreenů dokonce proniklo do literatury, do vtipů a vůbec do obecného kulturního povědomí: například Dykův pilný občan **Čehona** (ze slov třetí sloky rakouské císařské hymny „Čeho nabyl občan pilný, toho nám Bůh zachovej") nebo **měkkoň** (z textu lidové písně „Už mně koně vyvádějí"). Mezi dětmi je známá následující hádanka: „Kdo je nejslavnější český horolezec? No přece Boryš, ten se dostal až do české hymny: **Boryš umí** po skalinách."

Druhou skupinu mondegreenů tvoří ty, v nichž se původní text písně a text „přeslechnutý" liší fonémovou skladbou. Tak vzniká dojem, že Karel Gott zpívá například „**módní jizvy** blednou" (ve skutečnosti blednou „módní hvězdy"),

„**kozí přístup** nám saka svléká" (místo „hořící vzduch") a „je **slaná**, radši si ji nebudu brát" (správně „je slavná"). Podivné spojení „**lopata, blána**, horko a žár" se dá zaslechnout z úst Heleny Vondráčkové v písni, jejíž název vše vysvětluje: *Copacabana*. V modlitbě *Anděle boží*, kterou zpívá sbor Divadla Husa na provázku v úvodu svého úspěšného nastudování *Babičky* Boženy Němcové, lze slyšet „**na trávu krutý pozor dávám**" místo „na tvá vnuknutí pozor dávám". Kupido v Offenbachově *Orfeovi v podsvětí* zvukomalebně zpívá „**zhoulek** noci dlouhé" místo „z toulek...".

Výše zmíněný Steven Pinker se o mondegreenech nezmiňuje samoúčelně, jen jako o jazykové legrácce. Používá je jako argument zpochybňující teorii, podle níž vnímání řeči probíhá „odshora dolů". Podle této teorie vnímatel neskládá lineárně slova ze slyšených morfémů a morfémy z jednotlivých fonémů, nýbrž při poslechu řeči neustále odhaduje, co mluvčí řekne vzápětí. Mondegreeny tuto teorii podle Pinkera zpochybňují tím, že „přeslechnutý" text zpravidla dává menší smysl než text původní: jak bychom mohli slyšet něco nesmyslného namísto něčeho rozumného, kdybychom řeč vnímali (za pomoci kontextu) právě prostřednictvím hledání nejrozumnějších interpretací slyšených zvuků? Pinkerem uváděných devět mondegreenů vesměs skutečně dává menší smysl než původní text – ale v mojí sbírce tomu tak rozhodně není. Na tomto místě si dovolím zavést další kritérium pro klasifikaci mondegreenů, totiž sílu jejich zakořeněnosti, a pokusím se hledat příčiny mylného slyšení.

První množinu mondegreenů vyčleněnou podle tohoto kritéria tvoří přeslechnutí uměle vytvořená v rámci jazykové hry. Patří sem nepochybně **Boryš** a **nejkrásnější skin**, nejspíš také **měkkoň** a **Čehona**. Jakožto neautentické jsou tyto mondegreeny pro výzkum vnímání řeči irelevantní.

Do druhé množiny se řadí mondegreeny sice autentické, ale reflektované. Posluchači, kteří v textech písní zachytili spojení **na trávu krutý pozor dávám**, **lopata blána**, **kozí přístup**, **módní jizvy** a **je slaná**, dobře věděli, že se přeslechli. Příčiny přeslechnutí jsou tu mnohdy banální a vyvozovat z nich tvrzení důsažná pro teorii vnímání by byla hloupost. V případě zpívané modlitby opravdu není mnohohlasému divadelnímu sboru příliš dobře rozumět. *Copacabana* nebyla vnímána správně proto, že posluchač neměl o existenci riodejaneirské pláže ani tušení a výraz vůbec neznal (snaha dosadit si do slyšeného textu známá slova teorii „odshora dolů" nejen nepopírá, nýbrž naopak potvrzuje). Správná znění prvních dvou „přeslechnutých" pasáží v Gottových písních jsou metafory a u metafor není tak jednoduché stanovit, které z nich „dávají větší smysl". A není snad slanost opěvované krasavice dobrým důvodem, proč si ji nebrat?

Mondegreeny z třetí množiny, tj. mondegreeny nereflektované, pocházejí z dětství, jejich „autoři" svou mateřštinu ovládají jen částečně. Dokud není výraz *topůrko* ani žádné slovo s ním příbuzné součástí naší slovní zásoby, neexistuje důvod, proč by nám mělo *topůrko* připadat přijatelnější než **půrko**. U **domalého synka** je příčinou špatného porozumění syntaktický archaismus, dnes naprosto neobvyklé spojení tázací částice s adverbiem (nemluvě o tom, že tu na tázací *-li* připadá dlouhý tón). A konečně **Honzlovci** jsou utvořeni v souladu se slovotvorným systémem, jsou ve stejném pádě jako sousední výraz *tetřevi* a vzniklá konstrukce se slovesem *prohrát* je syntakticky úplná – o nesmyslnosti tu tedy nemůže být řeč. Zda znal dětský posluchač slovo *toulka*, nevím, a pokud ano, pak bude Kupidův **zhoulek** jediný z mé sbírky mondegreenů, o kterém platí Pinkerova charakteristika.

Pinkerův přístup k mondegreenům je ryze utilitární. Steven Pinker je neanalyzoval, nepokoušel se je klasifikovat, neptal se po příčině jejich vzniku. Vybral pár vhodných, vtipných příkladů a jev jako celek prohlásil za argument potvrzující jím zastávaná stanoviska.

Robert Adam

Literatura

ČERNÁ, M. Kolik bylo Wolkerovi let, když se narodil? *ČDS*, 2004, roč. 12, č. 1–2, s. 84–88.
PEREGRIN, J. (Nedokončená?) revoluce v pohledu na jazyk. *SaS*, 1999, roč. 60, s. 37–45.
PINKER, S. *The Language Instinct*. London: Penguin, 1994.
SAMPSON, G. *Educating Eve*. London: Cassell, 1997.

Poznámky

[1] Pinkerova kniha *The Language Instinct* je bible chomsklánské psycholingvistiky, snažící se dokázat, že jazyk je jev biologické povahy, lidskému druhu vrozený, geneticky podmíněný. Zamyšlení nad důsledky Pinkerových tvrzení otiskl ve Slově a slovesnosti v roce 1999 Jaroslav Peregrin. Četné argumenty podporující opačný názor, totiž že podstata jazyka je společenská, kulturní, uvádí Geoffrey Sampson v knize *Educating Eve*.

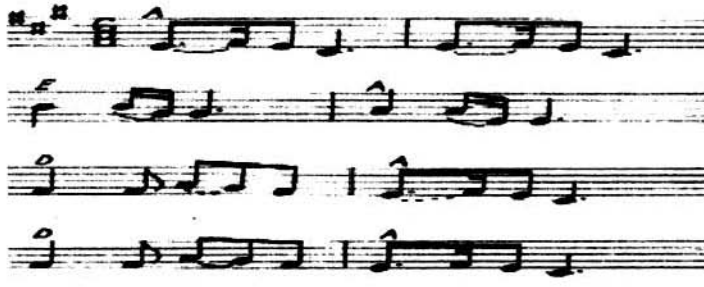

Následující text, který se už pár let šíří po českém internetu, přikládáme jako zajímavost vztahující se k výše zmíněné teorii vnímání řeči odshora dolů, tentokrát ve vztahu k vnímání projevů psaných.

V suoivsoltsi s vzýukemm na Cmabridge Uinervtisy vlšyo njaveo, že nzeáelží na pořdaí psíemn ve solvě. Jedniná dleůitžá věc je, aby blyy pnvrí a psoelndí pímesno na srpváénm mstíě. Zybetk mžůe být totánlí sěms a ty to přoád bez porlbméů peřčetš. Je to potro, že ldiksý mezok netče kdažé pensímo, ale svolo jkao cleek. Zjíamvaé, že?

Matka ještě večer prala, ale unavený otec si šel lehnout

(Nad příkladovými větami v Mluvnici češtiny 3)

Nad Mluvnicí češtiny 3 jsem během studia bohemistiky strávila hodně času, a to zejména před kolokviem ze syntaxe. Dlouhé hodiny soustředěného úsilí proniknout do teoretické lingvistiky mohou ve studentovi vyvolat různé reakce – já jsem začala propukat v smích nad některými příkladovými větami. Jak se ukázalo při čekání na kolokvium, bylo nás víc. Nervózní popocházení po fakultní chodbě se nám tak změnilo v příjemné trumfování, která příkladová věta je nejlepší. Ze svých oblíbených příkladů jsem sestavila tuto koláž.

Přirozený lidský pracovní kolektiv je oboupohlavní, ženy i muži jsou si dnes rovnocennými partnery. Ne tak v Mluvnici češtiny 3: *Jana vystudovala gymnázium bez příhod, leda byste chtěli mluvit o špatných známkách jako o příhodách*; *Marie nemá velký smysl pro povinnost*; *Je silná v bocích / přes boky*; *To je káča protivná*; *Korunní svědkyně je duševně méněcenná*; *Matce je teprve šedesát let, ale už si sama neuvaří ani neuklidí.* Zato muž: *Čemu se jiní léta učili, to on uměl za týden*; *Dokázal opakovat dlouhou větu bez zakoktání*; *Mezi septimou a oktávou měl už rukopisný svazeček veršů*; *Všude oblíben, všude s radostí přijímán, stoupal tento mladý atlet od úspěchu k úspěchu*; *Loni byl ve dvaceti letech promován.* Někdy se však i u muže vyskytne chybička: *Od předvčerejška se ještě nemyl.* To se potom nelze divit, že *Ivan má vyrážku.* Pro tyto i pro závažnější případy je tu lékař, který *Má pacienty vyšetřené.* Ovšem: *Kde je nádor, volá internista chirurga.* A co potom? *Doktoři se rozptýlili po ošetřovnách, sestry šly zkontrolovat infúzní procedury.*

Hvězdou mluvnice je pro mě Karel (konkuruje mu *Ivošek, kterého rodiče poslali pro nanuky*, a *Jareček, co se bojí psů*, jenže ti se usídlili v Příruční mluvnici češtiny, takže vlastně o žádnou konkurenci nejde). *Karel má zájmů celou řadu*; *Karel byl první, kdo se o to zajímal*; *Karel se rozhodl koupit chalupu*; *Viděl Karla, jak vchází*; *Karel se vrátil nemocen/takový, jakého jsme ho znali před léty.* Několikrát však *Karel vrátil knihu ušpiněnou.* Na to by si měl dát pozor, protože *Mnoho dobrých knížek není!* Karel se nestraní kamarádů ani nevyjasněného vlastnictví majetku: *Karel i Jan mají zelené a červené kostky.* Ale zdalipak Karla za tolik práce uspokojí naturální odměna? *Manžel nabízí Karlovi za hlídání místo peněz staré kořenáče.*

Čtenáře mluvnice, který je kuřák, musí znervózňovat, že *My, kteří nekouříme, hodně ušetříme*, nebo statistický výpočet, že *Kuřák, kterému k ukojení jeho nikotinové vášně „stačí" denně dvacet cigaret, spálí ročně 116 800 čtverečních centimetrů papíru.* Nešťastník se snaží zaštítit rodinou: *Můj otec byl silný kuřák*, jenže mu to není nic platné, neboť *Otec pak už nesměl kouřit.*

U nás má mladý člověk dobré vyhlídky. Studenta, který se kroutí nad mluvnicí před atestací, kterou může maximálně jednou opakovat, spíš potěší, že je na tom někdo ještě hůř než on: *Dali mi studené a nechutné jídlo*; *Ani se neptejte, jak mi bylo po těch syrečkách! Probudil se zalit potem*; *Ta bolest ho musela probudit*; *Nemohu se ráno zvednout z postele.*

Někdy to vypadá, jako by se mluvnice vyžívala v morbidnostech. *Stařec už sotva dýchal*; *Trápil se tak dlouho, až nakonec umřel*; *Matka se utrápila hořem*; *Leží těžce zraněn v nemocnici, nebo je mrtev*; *Škoda, že se toho nedožil! Zabil se při leteckém neštěstí.*

Mluvnice češtiny 3 nabízí ještě mnoho roztomilostí, např. *Přišoural se v plyšových kalhotách*; *Pasažéři ujížděli bleskovou rychlostí kolem nás*; *Ve sklepě visely kýtami vzhůru krásné jalovice*; *pohoršlivě vábné představy*; *mastně klouzavý povrch*; *barvitě domorodá tvář.* Raději však *Pro dnešek končíme.*

Michaela Lišková

Literatura

Mluvnice češtiny 3. Praha: Academia, 1987.
Příruční mluvnice češtiny. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 1996.

Pozn. red.: Nad příkladovými větami v českých mluvnicích se v ČDS zamýšlela už před několika lety Eva Hošnová (Svět očima českých lingvistů. *ČDS*, 2000, roč. VIII, č. 3, s. 192–194).

Hrátky s frazémy

Jak známo, **frazém** je ustálené spojení slov se samostatným významem, kde přinejmenším jeden z komponentů je omezen právě na toto spojení v daném významu. Proti tomu **idiom** je ustálené spojení slov osobité pro jistý jazyk. Kritériem vymezení frazému a idiomu je ustálenost.

Chceme vás tu seznámit s tím, jak se snažíme nalézt programové prostředky pro automatické vyhledávání frazémů v textech Českého národního korpusu s pomocí Slovníku české frazeologie a idiomatiky (SČFI: *Slovník české frazeologie a idiomatiky*. 1. Přirovnání. 2. Výrazy neslovesné. 3. Výrazy slovesné. Praha: Academia, 1983, 1988, 1994). Automatickou konverzí dat ze slovníku jsme získali seznam frazémů zahrnující zhruba 20 tisíc slovníkových hesel. Při automatickém vyhledávání frazémů v korpusu jsme zjistili, že některé typy frazémů se vyskytují v psaných textech velmi často. Proti tomu některé všeobecně známé frazémy, běžně užívané v mluvené řeči, se ve svém základním tvaru v korpusu téměř nevyskytují.

Jako příklad uveďme poměrně známý slovesný frazém *přemýšlet o nesmrtelnosti chrousta*. V SČFI je uvedeno, že podle stylové charakteristiky jde o posměšný kolokviální výraz se specifickým příznakem „nepříznivý". V Českém národním korpusu o zhruba 420 miliónech slov se tento frazém ve svém slovníkovém tvaru nevyskytuje ani jednou. Vyskytuje se pouze v několika málo různých variantách:

... lidi, kteří se přijeli bavit, a ne přemýšlet o smrti chrousta...
... účastníci rozebírají namilionkrát nesmrtelnost chrousta...
... u stolu se vedou hlubokomyslné debaty o příslovečné nesmrtelnosti chrousta...
Jsou tací, kdo prahnou po bádání o nesmrtelnosti chrousta...
... nesedí jenom nad poloprázdnou sklenicí, aby dlouze tlachali o nesmrtelnosti chrousta...
... neřeší nesmrtelnost chrousta...
... a hlavně žoviálně poklábosit třeba o nesmrtelnosti chrousta...

Rodilý mluvčí českého jazyka tomuto frazému bez problémů rozumí. Každý se někdy dostal do situace, kdy přemýšlel o nesmrtelnosti chrousta, ale určitě by své rozpoložení nepopisoval tak, jak je uvedeno v SČFI: „(Člověk momentálně, v kontrastu k okolí nebo neočekávané činnosti ap.:) strnule nebo líně v myšlenkách těkat, přemýšlet o nesouvislých a obvykle i zbytečných věcech a nedávat pozor nebo nevnímat."

Na základě svých pozorování jsme dospěli k tomu, že texty v Českém národním korpusu neposkytují dostatečné množství studijních materiálů pro vyhledávání frazémů a idiomů. Abychom ušetřili spoustu času a práce případným dalším vědeckým pracovníkům nebo široké veřejnosti, kteří budou vyhledávat frazémy v korpusu, vytvořili jsme několik textů speciálně sestavených z frazémů. Kdokoliv bude v budoucnu chtít vyhledat jakýkoliv frazém, nemusí hledat jehlu v kupce sena, protože v našich textech má vše doslova a do písmene jako na dlani.

Jak se mnou šili všichni čerti

U všech čertů, to byl zas čertovský nápad. Hlava mne bolí jak čert. V hospodě U dvou čertů byl pekelný tah. Mám pocit, že mi v hlavě řádí tisíc malých čertíků. Ale čert to vem. Půjdu vyhnat čerta ďáblem. To by v tom byl čert, aby mi nebylo líp. Venku je sice počasí, jako by se čerti ženili, ale ke Dvěma čertům to není zas tak daleko. V televizi dávají Hrátky s čertem, ale čert vem kulturu. Půjdu, i kdyby čert na koze jezdil. Jako by mi to včera nestačilo. Čert aby tomu rozuměl.

Metelice je, jako by se tisíc čertů ženilo. A hele soused, to je taky kvítko z čertovy zahrádky.

„Kam tě čerti nesou?"

„Mažu ke Dvěma čertům."

Jako by ho čerti posedli: „Jdu s tebou."

U Dvou čertů je čertovsky šikovný vrchní. V očích mu hrají snad všichni čerti.

„Dej nám dva čerty!"

„Jasně. A kde máš tu čertici, co se k tobě tak čertovsky vinula?"

„Čerta starého záleží na tom, kde ji čerti nosí."

„Ta má ale čerta v těle."

„To víš, je to ďáblice. Je to jako dostat se čertovi na vidle. Nevím, co mi to čert nakukal, že jsem se zrovna s touhle čerticí potkal. To mi byl čert dlužen. Teď abych se jí vyhýbal jako čert kříži. Ať jde ke všem čertům. To víš, kam čert nemůže, nastrčí ženskou. Čert ví proč."

„Co že tě tak pekelně rozčertila?"

„Znáš to, podej čertovi prst... Příště se budu mít po čertech na pozoru. Aby ji čert vzal. Teď mám po čertech hluboko do kapsy. Rozpoutalo se hotové peklo. Honila mě od čerta k ďáblu, z hospody do hospody. Ta by mi udělala ze života hotové peklo. Za to se bude smažit v pekle. Každou skleničkou jsme si dláždili

cestu do pekla. Ta by pro mne byla cestou do pekla. Začal jsem čuchat čertovinu a rychle jsem zmizel. Vždyť mě znáš. Jak vidím takovouhle čertici, začnou se mnou šít všichni čerti. A pak to takhle dopadne."

„U čerta, co si tady šeptáte? Co je šeptem, to je čertem."

„Čert nikdy nespí, právě přichází ta tvoje čertice."

„Nemaluj čerta na zeď. Nechci propadnout peklu. Aby to čert spral, koho to sem čerti nesou? Je to ona."

Tumáš, čerte, kropáč, já mizím. Vyskočil jsem jak čert z krabičky a pryč.

„Čert tě vem, kdo zaplatí ty dva čerty?"

„Čert ti zaplať, nemám peníze. To víš, kde nic není, ani čert nebere."

To mi čert poradil, jít ke Dvěma čertům.

Jak jsem padl do špatných rukou

Nikdy jsem nechtěl pracovat rukama. Rodina říká, že jsem s ostudou jedna ruka. Prý skončím s kloboukem v ruce. Vyrostl jim pod rukama pěkný lump, levý na obě ruce. Dali ode mne již dávno ruce pryč.

Já mám však svůj osud pevně v rukou. Mám kamaráda, co je se mnou jedna ruka. Sehnal mi práci v Rukafolu. Drží nade mnou ochrannou ruku a říká, že ruka ruku myje. Dal bych za něho ruku do ohně. V podniku neví pravá ruka, co dělá levá.

„Mohlo by nám něco uvíznout v rukou. Když občas něco skončí v našich nepovolaných rukou, můžeme to hravě prodat pod rukou. Lidé nám utrhají obě ruce. Budou platit pěkně na ruku."

„Jak mám přiložit ruku k dílu?"

„Stačí, když budeš mít jako vrátný ruce v kapsách a při zapisování lehkou ruku. Budeš pak rozhazovat peníze plnýma rukama. Ženský tě budou na rukou nosit."

Dali jsme si na to ruku. Kamarád vše držel pevně v rukou. Mnuli jsme si oba ruce, jak nám jde vše od ruky. Dovolil dokonce, abych požádal o ruku jeho sestru. Půjdeme spolu ruku v ruce životem. Jako švagr jsem byl stále při ruce. Stal jsem se tak loutkou v jeho rukou. Začal vládnout železnou rukou. Padl jsem do rukou šílence. Chtěl přepadnout vrátnici se zbraní v ruce. Chtěl jsem dát od toho ruce pryč, ale měl jsem svázané ruce. On měl v rukou všechny trumfy.

„Teď si nade vším meješ ruce, já ti ty ruce urazím," a přerazil mi rukou ruku.

„Au, moje ruka," chytil jsem se rukou za ruku.

„Teď mám záruku, že přijdu o ruku. Chtěls jít se mnou ruku v ruce, teď mi tady lámeš ruce. Přátelství je po záruce, nepodám ti nikdy ruce."

„Ty nemáš ruce, ale pracky. Proč pod nohy mi házíš klacky?"

Ted je pozdě lomit rukama. Protože jsme nepracovali v rukavičkách, dopadla na nás brzy ruka zákona. Hravě jsme jí padli do rukou. Už nebudu mít nikdy čisté ruce.

Soudil nás pán v paruce, dal nám hezky přes ruce. Při stanovení výše trestu měl velmi štědrou ruku a já mu ani ruku nepodal. Želízka mi klapla na rukou. Tak mě dostala ruka spravedlnosti.

Oči

Mohu nechat oči na naší oční lékařce. Stále na ni oči upírám. Musím jí to říct z očí do očí. Snad nade mnou přimhouří oči. Můžu si oči vykoukat. Když přimhouřím oči, vidím jen ty její krásné oči. Brzy si snad oči vykoukám. Mám oči jen pro ni. Nemohu zavřít oči celou noc. Pořád vidím ty oči půvabné, oči laně. Z těch očí se mi hlava točí.

Na ni, na kočku, mrknu po očku. Řeknu jí vše do očí: „Sundej si tu pásku z očí."

Se slzami v očích mi kolem krku skočí: „Oči jsem si skoro vyplakala, jen na tebe jsem myslívala. Oči mé se z tebe točí."

Tak viděl jsem to ve svých očích.

„Co to vidí oči mé, moje děvče kouzelné." Oči mé jsou plné záře, měl jsem si spíš chránit tváře. Hned mi oči otevřela, přes oko mi jednu dala. Vyvaloval jsem jen oči, jak trefila se do obočí. Do očí se podívala, s jiskrou v oku povídala: „Pro oči nevidíš, že se vůbec nestydíš? Pro mne jsi jak v očích sůl, budeš asi velkej... Nelez mi už na oči, sic s tebou muž zatočí. Okem bych o tebe nezavadila. Na jedno oko nevidíš, na druhý jsi slepej, rychle domů spěchej."

Obrátil jsem oči v sloup a pohlédl jsem tak pravdě do očí. Abych se teď bál přijít jí na oči. Zbyly mi jen oči pro pláč. Ne, ne, oči si pro ni přece nevypláču. Půjdu jí z očí. Nebudu si kvůli ní dělat kruhy pod očima. Nepadl jsem jí do očí, ale že se tolik vytočí. Ani dělat psí oči nepomohlo. Stejně má ty nejkrásnější oči. Pomněnkové oči.

Já mám jen taková prasečí očička. Kdybych to neviděl na vlastní oči, neuvěřím. Má mandlové oči. Musím se na to dívat střízlivýma očima.

„Ano, má krásné oči, ať jí do nich žába skočí."

U nás ve Chloupkově

Naše městečko je malé jako dětská dlaň. Z oken mého bytu máte město přímo u nosu. Náměstí vám rozprostírá svoji náruč, jako by chtělo získat vaše srdce. Žije tu spousta lidí s dobrým srdcem.

Snad nejlépe začít s panem Nožičkou, hlavou našeho města. Muž s hlavou otevřenou a srdcem na dlani. Zvolili jsme ho starostou, aby město bylo v dobrých rukou. V potu tváře a s úsměvem na rtech zvelebuje naše město, na kterém se již dávno podepsal zub času. Dokáže vyprávět o dobách, kdy náš kraj byl ještě nedotčený lidskou rukou, tak kouzelně, že mu každý visí na rtech. Přestože je páteří města a střeží ho jako oko v hlavě, stal se solí v očích lidem, kteří si ho berou rádi do huby. Neříká se mi to s klidným srdcem.

Pan Palec, hlava dutá, zabedněná, tvrdí, že starosta nemá čisté ruce. Dokonce prý jeho činy řídí ruka ďáblova. Palec je huba prolhaná, nenasytná. Ten jeho ještěrčí, špičatý a jedovatý jazyk. Kvůli té jeho hubě plechové, nevymáchané má náš starosta hlavu plnou starostí. Jenže náš starosta hravě zvládne válku nervů. Tento dobrák od kosti není žádný uzlíček nervů. Má silné nervy, zkrátka – muž ocelových nervů. Řekl to všem pěkně od plic:

„Palec si myslí, že mám slabé nervy, že mi prasknou nervy a budu mít z něho nervy v kýblu. Cpe lidem do hlav nesmysly a vtlouká klíny do hlavy. On je snad padlý na hlavu, když si myslí, že teď nevystrčím hlavu z baráku. Vše, co stvořila jeho chorá hlava, je postavené na hlavu. Nebudu si s tím vůbec lámat hlavu."

Všichni stáli s otevřenými ústy. Od úst k ústům se neslo, jak starosta s úsměvem na rtech všem otevřel oči. Palec se však nedá, bude bojovat zuby nehty až do roztrhání těla, do poslední kapky krve. Má dlouhé prsty a ostré lokty. Zná pár hlavounů, kteří mu půjdou na ruku a bok po boku s ním budou blbnout lidem hlavy.

Jeden s orlím nosem, rybíma očima, býčí šíjí, co má nohy jako slon, ruce jak lopaty a koňské zuby, přijel promrzlý až na kost. Nemluvil medovým hlasem, ale hlasem jako zvon, až všem běhal mráz po zádech. Jako by mu šlehaly blesky z očí. Hromovým hlasem mluvil z hlavy. Hlava mi to vůbec nebrala. Pak nabral vzduch do plic, dal si ruce v bok, vztyčil prst a pravil: „Teď to vezmu do svých rukou," a blýskl očima na Palce.

„Je třeba vzít rozum do hrsti. To, co se zde děje, přímo bije do očí. Cítím v kostech, že by se tu měl někdo chytit za nos a nasypat si popel na hlavu. Ten

někdo ať přestane se bít v prsa a začne se bít do hlavy. Pane Palec, vy sám máte máslo na hlavě. Vězíte až po krk v dluzích. Přestaňte starostovi šlapat na paty. On je poctivý až do morku kostí. Ne jako vy, muž s křivou páteří, špinavýma rukama a ptačím mozkem."

Palec něco mumlal pod fousy, sotva pletl jazykem, drbal si svou kozí bradku. Pak se mu podlomila kolena. Se slzami v očích sledoval, jak si jej všichni měří pohledem. Byla odhalena jeho Achillova pata. Se zaťatými pěstmi a skřípajícími zuby vzal nohy na ramena a pelášil, až se mu za patama kouřilo.

Starosta s pusou od ucha k uchu vedl své kroky k hlavounovi s kamennou tváří. Třásli si rukama a neustále si vyměňovali lišácké pohledy. Mám to sice z druhé ruky, ale byla to pro Palce rána pod pás: hlavoun je starostův příbuzný z druhého kolena. A tak se potvrdilo, že krev není voda a že ruka ruku myje. Člověk by musel být na obě oči slepý, aby nepochopil, co dá zdravý rozum. Zlí jazykové říkají, že hlavoun by si nechal pro korunu vrtat koleno a starosta má pro něho ruku štědrou. Slyšel jsem na vlastní uši starostu Nožičku a hlavouna Nosála:

„Pane Nosál, máme to z krku. Plácli jsme ho přes prsty, ten už do našich kšeftů strkat nos nebude. Celé město je teď vzhůru nohama. Já jsem pro ně pořád člověk s ryzím srdcem. Na Palcovy kamarády, co se ke mně obrátili zády, taky dopadne ocelová ruka spravedlnosti. A budou padat hlavy."

Ze srdce a z čisté duše z očí do očí dávám radu Palcovi. Snad si ji vezme k srdci.

„Chceš-li lidem hlavy plést, klíny jim cpát do hlavy, mysli hlavou a nezapleť se s hlavouny."

Milena Hnátková, Miroslav Prokop

Generativisté ve Wrocławi

Sednete-li v Praze na Hlavním nádraží do správného vlaku, můžete být za šest hodin v polské Wrocławi. Můžete si vyzkoušet, jak rozumíte polsky, nahlédnout do antikvariátů a navštívit třeba téměř stoletý Národní dům (lze-li tak volně přeložit polské Hala ludowa), unikátní stavbu z dob, kdy železobeton ještě vzbuzoval v milovnících architektury vzrušení a obdiv. Kdybyste ovšem vyjeli 23. července 2005 a byli přitom na správném seznamu, zažili byste ještě leccos dalšího. Začalo by to tím, že by se vás na nádraží ujalo několik studentů, bleskurychle by vám připomněli pár základních informací o tamější hromadné dopravě (v kapse byste je stejně měli stažené z internetu), objednali by vám třeba taxík či by vás nasměrovali na správnou zastávku, takže byste za pár desítek minut mohli být ubytováni v dobře vybaveném pokoji studentských kolejí.

Vyprávějme ale přehledněji. Na přelomu července a srpna roku 2005 se ve Wrocławi konal další, již dvanáctý ročník dvoutýdenní letní školy generativní gramatiky, anglicky Eastern Generative Grammar summer school, zkratkou EGG (http://egg.auf.net). Organizuje ji skupina nadšenců-dobrovolníků, jež chce myšlenky generativní gramatiky rozšířit i tam, kam pronikají z různých důvodů pomaleji: do „východoevropských" zemí. Škola je charakteristická následujícími rysy: přednášejí na ní (výhradně anglicky) odborníci zvučných jmen z renomovaných univerzit, koná se každý rok jinde, vždy však na území bývalých socialistických států (školu již hostilo Česko, Maďarsko, Bulharsko, Srbsko, Rumunsko a Polsko), výuka je zdarma (a i na cestu a ubytování lze od organizátorů velmi snadno získat grant) a lze se na ni přihlásit bez jakéhokoliv papírování (na patřičných webových stránkách stačí včas vyplnit jediný formulář, o pár týdnů později potvrdit svůj zájem zasláním e-mailu a pak už bez nadsázky zbývá jen koupit si jízdenku).

Letos bylo na začátku přijímací miniprocedury necelých 200 zájemců, přijato jich nakonec bylo 128, což je blízko obvyklému a žádoucímu počtu, který při rozdělení do kursů ještě umožňuje, aby se každý zájemce mohl ptát do sytosti a přednášející nebyl ztrhán. Lehce nadpoloviční většina přitom dala přednost začátečnickému stupni (57 %) před pokročilým (43 %), více lidí kursům syntaxe

(45 %) než fonologie (30 %) či sémantiky (24 %). Většina účastníků byla v duchu poslání školy ze střední a východní Evropy (55 %).

S Českou republikou i Čechy je EGG překvapivě spjatý již od samého počátku. První běhy se v letech 1993–1997 přičiněním doc. Ludmily Veselovské konaly v Olomouci. Za poslední léta na EGG přijíždělo do deseti českých účastníků, letos tuto možnost využilo jedenáct studentů i doktorandů z Brna, Olomouce a Prahy i ze zahraničních univerzit.

Pilířem rozvrhu jsou již tradiční dvoutýdenní úvodní kursy syntaxe, sémantiky a generativní fonologie, které letos vyučovali (po řadě) Klaus Abels, Ede Zimmermann spolu s Yael Sharvitovou a Markus Pöchtrager. V tematických přednáškách a přednáškách pro pokročilé se velké pozornosti těšil Ad Neeleman, který se první týden věnoval svému chápání syntakticko-fonologického rozhraní a druhý týden výrazně revidoval teorii theta (Theta Theory: In Defence of plan B). Yael Sharvitová v přednášce ze sémantiky analyzovala vlastnosti tzv. *negative polarity items* (NPI) v angličtině (její aktuální práce na toto téma lze nalézt na http://web.uconn.edu/sharvit/pub_list.html). Slavistům na míru byly ušity kursy Stevena Frankse (Slavic comparative syntax, Microvariations: Slavic clitics), jenž přinesl velké množství zajímavých komparativních dat ze slovanských jazyků.

Nejlepší zprávu jsme si nechali nakonec: další ročník letní školy generativní gramatiky se bude konat 24. 7. – 4. 8. 2006 opět v Olomouci! Je to rukavice hozená každému, kdo začíná tušit, že nerozumět v generativní gramatice ani nejzákladnějším pojmům začíná být faux pas, ale jehož tušení není zatím tak silné, aby ho přimělo vyjet až za hranice...

Eva Lehečková, Jan Táborský

Rodina jako sociální děloha

0. Oddělení edice Filozofické fakulty Karlovy univerzity v Praze připravuje k vydání na kompaktním disku přednášky *Rodina jako sociální děloha*. V letním semestru 2005 je v cyklu *Nové trendy* přednesli PhDr. Ludmila TRAPKOVÁ a MUDr. Vladislav CHVÁLA. Tito rodinní psychoterapeuti v deseti přednáškách představili svůj koncept rodiny, založený na paralele mezi vývojem dítěte

v biologické děloze a jeho růstem v ohraničeném prostoru rodiny (kterou metaforicky nazývají sociální dělohou).

V následujících řádcích bych čtenáře jednak ráda seznámila s tím, jak jsme při přípravě přednášek k vydání postupovali (měla jsem na starosti redakční práce), a jednak naznačila, jak inspirativní může být psychoterapeutická problematika i pro lingvisty.

1. Přednášky byly nahrány a následně přepsány. V psané podobě zůstala zachována dialogická forma přednášek tak, jak se přednášející střídali v mluvení. Neužívalo se fonetické transkripce, byla však zaznamenána přeřeknutí, opakování, nedopovězené výpovědi, vyšinutí z větné stavby a další jevy typické pro mluvený projev, aby při redakci nedošlo k dezinterpretaci nejasných vyjádření. Přepisy jsem upravila, aby se daly snadno číst, a označila jsem nejasná místa pro autorskou redakci. Autoři provedli druhé kolo textových úprav, při nichž vedle vyjasnění označených pasáží pro větší přehlednost a koherenci textu podle svého uvážení přidávali věcné informace, doplňovali bibliografické údaje, nebo naopak úseky textu vypouštěli. Následovalo třetí kolo úprav – společné čtení autorů s redaktorkou, při němž se docílilo konečné verze textu.

Cílem úprav bylo usnadnit čtenáři vnímání výsledného textu a zároveň co nejvíce zachovat autentičnost původního projevu. Přednášející v mluveném projevu nijak úzkostlivě nedodržovali spisovnou normu češtiny. Nespisovné prvky v morfologické rovině (*abysme to shrnuli*, *obrovskej vliv*, *vyladěnost mužskýho a ženskýho principu*) byly odstraněny – s výjimkou přímých řečí, v nichž jsou parafrázovány promluvy klientů. V lexikální rovině byly však většinou ponechány výrazy expresivní (*patláme barvy*, *proflákat čas*, *traumátka*), zastaralé (*být zlopověstně konotován*, *obživit matku*) či výrazy profesní mluvy (*pod obrazem deprese*), neboť spisovné slovo nebo slovní spojení by bylo méně výstižné, příp. vůbec nebylo k dispozici. Pro mluvený projev je příznačná též vysoká míra implicitnosti, hojné užívání deiktik (*dostihnout především to vajíčko, ve kterém je ten genetický materiál*), kontaktové prostředky (*jo*, *znáte to*); i tyto jevy byly odstraněny.

2. Hlavním pracovním nástrojem psychoterapeutů je řeč: je nezbytná pro diagnostikování problémů i pro jejich řešení. Úloze jazyka v životě rodiny (a zejména vyvažování otcovsko-mateřské řečové polarity) věnovali přednášející celou třetí přednášku, na tuto problematiku naráželi však i v přednáškách dalších. Trapková a Chvála si všimli rozdílů ve vyjadřování matek a otců, jejich odlišných komunikačních strategií i očekávání od rodinných rozhovorů. Matky lépe

rozumějí dětské řeči, signalizují kooperaci, budují nehierarchickou sociální síť, zatímco otcové jsou pro dítě konverzačně náročnější, formulují více rozkazů, je pro ně důležitá hierarchie. Trapková a Chvála ztotožňují tuto polarizaci nejen s biologickým pohlavím, ale i se sociální rolí, kterou jedinec v rodině zastává. Pro zdravý vývoj dítěte jsou přitom důležité oba komunikační póly, jak akceptující (poskytuje bezpečí), tak vyžadující (posunuje v rozvoji).

Závěrem uvádím pro zajímavost ukázku ilustrující, jaké kuriózní dopady může mít deficit otcovského modu na jazykový vývoj dítěte:

Vladislav Chvála: *Přišla k nám maminka se synáčkem, kterému bylo asi pět roků. Odmítal jíst cokoli jiného než sladké kašičky od mamičky, nebyl ochotný kousat žádnou potravu. Když dostal jídlo od tatínka, tak ho šikovně pozvracel. Takže tatínek to po několika pokusech vzdal a už ani nechodil domů. A co bylo na tom případu pozoruhodné? Že malý Tomášek plynule mluvil – ale pro nás zcela cizím jazykem. My jsme mu vůbec nerozuměli, ale maminka ho krásně překládala, jako když máte tlumočníka. Když jsme se podivili, tak se ukázalo, že maminka dlouho čekala, než se jí narodí miminko. A protože sama měla pocit, že vyrostla v hrozné rodině, kde se jí nikdo pořádně nevěnoval a všichni ji odmítali, tak se rozhodla, že ona bude o svoje miminko vždycky pečovat a nikdy mu nebude dělat žádné násilí. Například nikdy ho nebude opravovat a napomínat. A tak ho nekorigovala ani v mluvení, raději se sama naučila jeho „dětštinu". Tam nebyla k dispozici maminka dítěti, aby ho učila mateřštině, naopak dítě mělo dost síly na to, aby naučilo maminku svému jazyku. A tatínek byl mimo.*

Ludmila Trapková: *To bylo dítě, které přišlo s tak chronickou zácpou, že mu hrozila operace. Ono vydrželo nevydat stolici tři týdny! Pro tento příznak rodina přišla. Nejnápadnější bylo, jak dítě naprosto plynule mluvilo a my jsme nerozuměli ani slovu. Přitom stačila dvě tři sezení. Rozdělili jsme se do dvou nik: Vláďa se na židlích bavil s rodiči a já si hrála s dítětem na zemi. Viděla jsem, že pasivně rozumí všemu, byl to chytrý chlapeček. Postupně s námi Tomášek začal plynně mluvit naším jazykem. Zdálo se, že to byla maminka, která posilovala u dítěte to, co sama potřebovala, aby se mohla cítit bezpečná, aby se nestalo to, čeho měla plné zuby ze svého dětství – že jí pořád někdo něco zakazoval a přikazoval.*

Michaela Lišková

Čechopis

Jak to ti Bulhaři dělají? Jejich země rozhodně nepatří k nejblahobytnějším státům Evropy, bohemistika rozhodně nepatří k nejdůležitějším oborům pod sluncem, dnešní doba rozhodně nepatří k těm, v nichž by bylo v módě pěstovat cokoli z toho, čemu se tradičně říkalo ušlechtilé zájmy, – a navzdory tomu všemu je tu už třetí číslo časopisu *Čechopis*, který je dílem studentů češtiny na sofijské Univerzitě sv. Klimenta Ochridského. Otázka „Jak to ti Bulhaři dělají?" se člověku vnucuje o to víc, že Čechopis není v Bulharsku jediným periodikem svého druhu: na českou kulturu a zčásti i jazyk je zaměřen také bulletin *Чешка информационна панорама*, vydávaný Českým centrem v Sofii, a zejména *Homo bohemicus*, časopis vydávaný s přehledem, nadhledem a také humorem sofijským Bohemia klubem od roku 1994. Podobnému zájmu se Česko, jeho kultura a jazyk těší opravdu jen málokde ve světě.

Čechopis má řadu sympatických rysů, které zjevně vyplývají z toho, že ho tvoří studenti. Především je to časopis velmi informativní a neobyčejně pestrý: v jediném jeho třicetistránkovém čísle najdete vedle množství fotografií například osobní, neturistické medailonky porovnávající různá česká a bulharská města, informace o vybraných osobnostech současné české kultury, o premiérách v Českém centru, o zkušenostech se stipendijními pobyty na různých místech v ČR, o skanzenu v Rožnově pod Radhoštěm a jeho bulharském protějšku Etara, interview, ukázky ze současné české poezie a prózy s překlady (mimochodem: často s více překlady, především studentskými, pro srovnání originálu s výsledky přístupu různých překladatelů), ukázky české prózy studentů sofijské bohemistiky – a mnoho dalšího.

Čechopis je také časopis do značné míry bezprostřední, v němž se věci říkají přímo: studentská autorka například ve svém článku ocenila, že v ČR vyšel výbor překladů povídek současných bulharských spisovatelů a že byla uspořádána jeho prezentace v Českém centru v Sofii, ale organizátory prezentace ani pořadatele výboru povídek nijak nešetřila za jejich přehmaty a nedomyšlenosti. Jiná autorka realisticky líčí svéráznou atmosféru cesty dálkovým autobusem z Bulharska do Česka: člověk se tu dozví o expresním autobusu, který je nutno roztlačovat, když mu zhasne motor; o cestujícím, který neslyší na jméno uvedené v jeho pase; o neurvalé stevardce, která se před hranicemi přemůže, s úsměvem rozdá cestujícím kartony cigaret – a za hranicemi si je zase vybere...

Samozřejmě, Čechopis je časopis studentů bohemistiky, a tak si v něm studenti z velké části vyměňují zkušenosti s češtinou, s Čechy („Martin Svoboda je třicetiletý,

krásný a svobodný muž. Kromě toho je to i lektor českého jazyka.") i s českými studentskými reáliemi („Mejdany byly spontánní, ohromné, hlučné a skoro každodenní. Každý měl nějakou úlohu – Italové vařili těstoviny, Španělky dělaly koktejly sangria, paní vrátná se zlobila."). Při pobytech v ČR si studenti uvědomují, co jim po jazykové stránce chybí zřejmě nejvíc – znalost běžně mluvené češtiny, obecné češtiny a jistého běžného slangového základu. V Čechopisu se proto čtenář setkává také se slovníčky slangu a s takovými články, jako je informativní popis čelního střetu studentky 5. ročníku sofijské bohemistiky s obecnou češtinou, a to i s připojeným výčtem příkladů na obecně české jevy, s názory českých odborníků a laiků na to, zda cizinci mají mluvit spisovně, a s reakcemi českých mluvčích na autorčin spisovný projev (k nejlepším reakcím, využitelným i v našich domácích nikdy nekončících debatách na téma, jak dobře nebo špatně jsou na tom mladí Češi se znalostí spisovné češtiny, patří zřejmě tahle: „Ale skvěle mluvíš! Já ty koncovky ani neznám.").

Souhrnně řečeno, Čechopis je mimořádný studentský oborový časopis, jakých bychom nejen u nás, ale i ve světě našli sotva pár. Vzhledem k tomu, že je zřejmě jen špičkou ledovce (těch neviditelných devět desetin tvoří tradičně vynikající úroveň bulharské bohemistiky a její schopnost studenty plně zaujmout), lze předpokládat, že v dohledné budoucnosti Čechopis určitě nezajde na nezájem čtenářů ani na nedostatek příspěvků. Lze jen doufat, že nezajde ani na nezájem sponzorů, k nimž – mimochodem – patří kupodivu i několik českých firem.

Karel Kučera

Nová monografie o dopisech (B. Němcové)

Čtyři roky po kolektivní publikaci *Řeč dopisů, řeč v dopisech Boženy Němcové* vyšla na podzim letošního roku v nakladatelství Karlovy univerzity monografie, v níž výsledky své dlouhodobé analytické práce zaměřené na epistolografický materiál z období poloviny 19. století shrnula Lucie Saicová Římalová (SAICOVÁ ŘÍMALOVÁ, L. *Komunikační strategie v dopisech Boženy Němcové*. Praha: Karolinum, 2005. 171 s. ISBN 80-246-0927-4).

V úvodních kapitolách autorka vymezuje klíčové pojmy své práce, srovnávajíc přitom rozličné české i zahraniční teoretické koncepce; většinou se přitom pohybuje v oblasti funkční stylistiky a pragmatiky. Jedním z takových klíčových pojmů je dopis. Jakkoli samozřejmě srozumitelný je tento pojem pro

běžné uživatele jazyka včetně docela malých dětí, ukazuje se, že podat výstižnou charakteristiku dopisu jako žánru nebo dopisového stylu jako stylu funkčního není vůbec jednoduché. Z uváděných přístupů působí nejpřesvědčivěji ty, které se vzdaly ambice dopis definovat a pokoušejí se jej postihnout jako útvar z podstaty proměnlivý, oscilující mezi psaností a mluveností, monologičností a dialogičností a dalšími opozitními dvojicemi slohotvorných činitelů. Z definic dopisu je přitom pořád nejvýstižnější sto šedesát let stará lapidární definice Jungmannova: „List (psaní, epistola) jest psaná ku vzdálenému mluva."

K základnímu pojmoslovnému aparátu recenzované knihy patří dále (vnitro)textové subjekty, komunikační strategie, zdvořilost, komunikační perspektiva a stylizace; i jejich vyjasnění je věnována pozornost v úvodních kapitolách. Při vlastní analýze se pak autorka soustředila hlavně na to, jakými způsoby a v jakých polohách jsou ztvárněny subjekty produktora („já") a receptora („ty") a jejich vztah. Dopisy Boženy Němcové tu do značné míry fungují jen jako materiál pro obecněji zaměřený výzkum; jeho výsledky výslovně nejsou formulovány jako nová zjištění o životě nebo díle Boženy Němcové, a autorka dokonce ponechává stranou otázku, zda stylizace textových subjektů a jejich vztahů ve zkoumaném listáři je, nebo není záměrná.

V takřka půlčtvrté stovce dochovaných listů psala Němcová o sobě jako o ženě, matce, manželce, přítelkyni, spisovatelce i hospodyni; tematizovala svou skromnost, své vlastenectví i horu starostí, které jí po většinu dospělého života byly břemenem. Sama sebe představovala jako osobu oblíbenou, samostatnou, někdy romantickou a někdy ironickou i sebeironickou, jako člověka, který má přehled o kultuře a jasné názory na společenské dění a který je povznesen nad klepy a pomluvy. Při obracení se na adresáta zdůrazňovala (ve shodě se zdvořilostními maximami) jeho kladné stránky a rovněž shody mezi ním a sebou.

Z obecněji platných zjištění pokládám za nejdůležitější paradoxně to, které se možná zdá na první pohled samozřejmé, avšak které doposud nebylo prokázáno rozborem tak rozsáhlého listáře: totiž že o téže věci píšeme různým adresátům různě a že o různých věcech píšeme témuž adresátovi podobně. Jinými slovy: v soukromém listě je adresát (a pisatelův vztah k němu – a s ním) silnější slohotvorný činitel než téma a jeho závažnost je srovnatelná se závažností faktoru v české stylistické tradici stěžejního, totiž komunikačního záměru, textové funkce. V monografii L. Saicové Římalové to vyplývá nejen z analýzy několika skupin dopisů referujících o týchž skutečnostech různým adresátům, nýbrž i ze sledování proměn stylizace produktorského subjektu a jejich příčin.

Robert Adam

O autorech tohoto čísla ČDS

Robert Adam
odborný asistent ÚČJTK FF UK v Praze, jazykovědný bohemista a editor české literatury 19. století

Tatjana Balaščenko
doktorandka Běloruské státní univerzity v Minsku, bohemistka

Kateřina Černá
doktorandka Ústavu lingvistiky a ugrofinistiky FF UK v Praze, obecná lingvistka

Milena Hnátková
odborná pracovnice Ústavu teoretické a komputační lingvistiky FF UK v Praze

Barbora Hošková
odborná pracovnice oddělení jazykové kultury ÚJČ AV ČR

Lenka Kaclerová
studentka anglistiky a amerikanistiky na FF MU v Brně

Lucie Kočková-Amortová
studentka bohemistiky a fonetiky na FF UK v Praze

Karel Kučera
profesor ÚČJTK FF UK v Praze, pracuje též v Ústavu Českého národního korpusu

Michaela Lišková
doktorandka ÚČJTK FF UK v Praze, odborná pracovnice lexikograficko-terminologického oddělení ÚJČ AV ČR

Patrik Mitter
odborný asistent katedry bohemistiky PF UJEP v Ústí nad Labem

Václava Musilová
soukromá soudní znalkyně v oboru kriminalistiky, vystudovaná bohemistka, specializuje se na jazykové expertizy

Miroslav Prokop
promotér a obchodní zástupce Rádia Olympic

Martin Prošek
doktorand ÚČJTK FF UK v Praze, odborný pracovník ÚJČ AV ČR

Lucie Saicová Římalová
odborná asistentka ÚČJTK FF UK v Praze

Kamila Smejkalová
doktorandka ÚČJTK FF UK v Praze, vědecká pracovnice oddělení jazykové kultury ÚJČ AV ČR

Barbora Šmídová
odborná pracovnice oddělení jazykové kultury ÚJČ AV ČR

Redakce se omlouvá čtenářům za zkrácení celkového rozsahu posledních ročníků Češtiny doma a ve světě: náklady na výrobu časopisu neumožňují zachovat dosavadní cenu, pokud by byl rozsah ročníku větší než 170 stran.

Obsah

Co je forenzní lingvistika II (Václava Musilová) 97

NÁZORY O NÁS A PRO NÁS

Jak mluvíme my bohemisté (Lucie Kočková-Amortová) 102

NÁZORY VEŘEJNOSTI OČIMA JAZYKOVÉ PORADNY

O názorech na variantnost v jazyce (Kamila Smejkalová) 106
Vadí, nevadí (Barbora Hošková, Barbora Šmídová) 112

ČEŠTINA A JINÉ JAZYKY

Na česko-německé jazykové hranici (Kateřina Černá) 118
Nově přejatá slova v norském tisku (Lenka Kaclerová) 127

NÁZORY GRAMATICKÉ A STYLISTICKÉ

Onyma a jejich význam pro popis současného jazyka (Patrik Mitter) ... 134
Řekl..., nebo pateticky prohlásil? Ozvláštňování uvozovacích vět v publicistickém stylu (Lucie Saicová Římalová) 140

ČEHO SI TAKÉ VŠÍMÁME

Označení *hloupého člověka* v češtině (Tatjana Balaščenko) 143
O Boryšovi, půrku a kozím přístupu k lingvistické argumentaci (Robert Adam) 146
Matka ještě večer prala, ale unavený otec si šel lehnout (Michaela Lišková) 150
Hrátky s frazémy (Milena Hnátková, Miroslav Prokop) 152

ZPRÁVY A RECENZE

Generativisté ve Wrocławi (Eva Lehečková, Jan Táborský) 158
Rodina jako sociální děloha (Michaela Lišková) 159
Čechopis (Karel Kučera) 162
Nová monografie o dopisech (B. Němcové) (Robert Adam) 163

O autorech tohoto čísla ČDS 165